

www.MinisterieVanPropaganda.org

Over
het woningvraagstuk

Friedrich Engels

Sunschrift 27

Marxisme-reeks
onder redactie van Hugues C. Boekraad en Henk Hoeks

Friedrich Engels

Over het woningvraagstuk

Socialistische Uitgeverij Nijmegen

Oorspronkelijk gepubliceerd als artikelenreeks in de *Volksstaat*, vanaf juni 1872 tot februari 1873. In 1872 verschenen de eerste twee delen, in 1873 het derde deel van het werk als afzonderlijke overdrukken uit de *Volksstaat*. De tweede, door Engels herziene druk verscheen in 1887.

Herkomst van de tekst Friedrich Engels, *Zur Wohnungsfrage*, in: Marx/Engels Werke (MEW) deel 18, uitgegeven door het Instituut voor Marxisme-Leninisme bij het Centraal Komitee van de SED, Berlijn 1969, pp. 209-287.

Friedrich Engels, *Voorwoord bij de tweede herziene druk van 'Zur Wohnungsfrage'*, MEW, deel 18, Berlijn 1969, pp. 647-655

Noten van de redactie van MEW bij Friedrich Engels' 'Zur Wohnungsfrage', MEW, deel 18, Berlijn 1969, pp. 735-738.

Vertaling: Woningtribunaal Delft.

Inhoud

Voorwoord bij de tweede herziene druk 7

Deel 1
Hoe Proudhon het woningvraagstuk oplost 19

Deel 2
Hoe de bourgeoisie het woningvraagstuk oplost 41

Deel 3
Nogmaals: Proudhon en het woningvraagstuk 75

Voorwoord bij de tweede herziene druk

Het hiervolgende geschrift is de herdruk van drie artikelen, die ik in 1872 in de Leipziger "Volksstaat" schreef. Dat was juist in de tijd, dat de franse miljardenregen over Duitsland uitgestort werd*; staatsschulden werden afbetaald, vestigingen en kazernes gebouwd, wapenvoorraden en militaire uitrustingen vernieuwd; het beschikbare kapitaal werd plotseling enorm vermeerderd, evenals de cirkulerende geldhoeveelheid, en dat uitgerekend in een tijd, waarin Duitsland niet alleen als "verenigd Rijk", maar ook als grote industriële natie het wereldtoneel betrad. Deze miljarden gaven de jonge grootindustrie een machtige impuls; zij waren het in de eerste plaats die de korte, illusievolle periode van voorspoed na de oorlog teweegbrachten, alsook onmiddellijk daarop de grote financiële krach** van 1873/74 veroorzaakten, waardoor Duitsland zich als een industriële natie op de wereldmarkt waarmaakte.

* Ingevolge het vredesverdrag van Frankfurt van 1871 moest Frankrijk Duitsland een schatting van 5 miljard frank betalen. *(noot redaktie MEW)*

** Met de financiële crisis van 1873 eindigden in Duitsland de zg. Gründerjaren, het spekulatietijdperk dat na de frans-duitse oorlog van 1870-1871 was begonnen, een periode die gekenmerkt werd door wilde spekulaties en beursmanipulaties. *(noot redaktie MEW)*

De tijd, waarin een oud kultuurland een dergelijke overgang van manufaktur en kleinbedrijf naar de grootindustrie maakt - een overgang die bovendien nog door zulke gunstige omstandigheden wordt versneld -, zo'n periode is ook meestal de tijd van de "woningnood". Enerzijds worden plotseling massa's landarbeiders naar de grote steden getrokken, die zich tot industriële centra ontwikkelen; anderzijds beantwoordt de stedenbouwkundige opzet van deze oudere steden niet meer aan de voorwaarden van de nieuwe grootindustrie en het daarmee korresponderend verkeer; straten worden verbreed en doorgebroken, spoorwegen dwars door de stad gelegd. Op hetzelfde moment, dat in grote getale arbeiders toestromen, worden de arbeiderswoningen massaal afgebroken. Vandaar de plotselinge woningnood van de arbeiders en detailhandel en kleinbedrijf, die op de klandizie van de arbeiders zijn aangewezen. In steden die vanaf hun begin als industriecentra ontstonden, is deze woningnood zo goed als onbekend, zoals in Manchester, Leeds, Bradford, of Barmen-Elberfeld. In Londen, Parijs, Berlijn en Wenen daarentegen nam ze destijds akute vormen aan en is meestal een chronies verschijnsel gebleven.

Juist deze akute woningnood, dit symptoom van de industriële revolutie die zich in Duitsland voltrok, was de aanleiding tot allerlei verhandelingen die in die dagen over het "woningvraagstuk" in de pers verschenen en de gelegenheid bood tot allerlei sociale kwakzalverij. Een reeks van zulke artikelen verscheen ook in de "Volksstaat". De anonieme auteur, die zich later bekend maakte als Herr Dr. med. A. Mülberger uit Württemberg, nam de gelegenheid te baat de duitse arbeiders aan de hand van dit vraagstuk de wonderbaarlijke werking van Proudhon's sociale panacee duidelijk te maken. Toen ik de redaktie mijn verwondering te kennen gaf over het opnemen van deze zonderlinge artikelen, werd ik uitgenodigd te reageren, wat ik ook deed (zie: deel I, "Hoe Proudhon het woningvraagstuk oplost"). Op deze reeks artikelen liet ik spoedig een tweede serie volgen, waarin de filantropies-burgerlijke visie op het vraagstuk onderzocht werd aan de hand van een geschrift van Dr. Emil Sax (deel II, "Hoe de bourgeoisie het woningvraagstuk oplost"). Na een vrij lange fussenpoos vereerde Herr Dr. Mülberger mij vervolgens met een antwoord op mijn artikelen, dat mij tot een weerwoord dwong (deel III, "Nogmaals: Proudhon en het woningvraagstuk"), waarmee zowel de polemieek als mijn speciale bemoeienis met dit probleem werden afgesloten. Dit wat betreft het ontstaan van deze drie reeksen artikelen, die eveneens gebundeld in brosjurevorm verschenen. Wanneer thans een herdruk no-

dig is, dan dank ik dit ongetwijfeld wederom aan de welwillende zorg van de duitse regering, die de afzet door haar verbod, zoals gewoonlijk, sterk gestimuleerd heeft, en wie ik hierbij mijn toegedane erkentelijkheid betuig.

Voor deze herdruk heb ik de tekst herzien, enkele toevoegingen en opmerkingen bijgevoegd, en een kleine economiese vergissing in deel I gekorrigeerd, aangezien mijn opponent, Dr. Mülberger die jammer genoeg niet ontdekt heeft.

Bij dit nazien van de tekst dringt het scherp tot mij door, met welke reuzenschreden de internationale arbeidersbeweging de afgelopen veertien jaar vooruit is gegaan. Destijds was het inderdaad nog zo, dat "de arbeiders in de latijnse landen 20 jaar lang nauwelijks ander geestelijk voedsel hadden dan de werken van Proudhon"* , en op zijn hoogst de verdere eenzijdige uitwerking van het proudhonisme door de vader van het "anarchisme", Bakoenin, die Proudhon als "ons aller meester", notre maître à nous tous, beschouwde. Al waren de proudhonisten in Frankrijk ook niet meer dan een kleine sekte onder de arbeiders, toch waren ze de enige, die over een duidelijk omschreven program beschikten en tijdens de Commune de leiding op ekonomies gebied op zich konden nemen. In België heerste het proudhonisme onbetwist onder de waalse arbeiders, en in de arbeidersbeweging in Spanje en Italië was op enkele zeer grote uitzonderingen na alles wat niet anarchisties was, overtuigd proudhonist.

En tegenwoordig? In Frankrijk heeft Proudhon onder de arbeiders volledig afgedaan en telt nog slechts aanhangers onder radicale burgers en kleinburgers, die zich als proudhonist ook "socialist" noemen, maar door de socialistiese arbeiders ten sterkste worden bestreden. In België hebben de vlamingen de walen van de leiding van de beweging verdrongen, het proudhonisme aan de kant gezet en de beweging sterk vooruit geholpen. Zowel in Spanje als in Italië is de anarchistiese springvloed van de zeventiger jaren verlopen en daarmee zijn ook de resten van het proudhonisme weggevaagd. Terwijl in Italië de nieuwe partij nog in de fase van verheldering en vorming verkeert, heeft in Spanje de kleine kern, die als Nueva Federacion Madrileña achter de Algemene Raad der Internationale stond, zich inmiddels tot een krachtige partij ontwikkeld, die - zoals uit de republikeinse pers zelf is te lezen - de invloed van de burgerlijke republikeinen op de arbeiders veel effectiever teniet doet dan hun luidruchtige anarchistiese voorgangers dat ooit hebben gekund.

* Zie in dit boek, deel 1, pag. 40.

In plaats van de vergeten werken van Proudhon zijn bij de arbeiders in de latijnse landen "Het Kapitaal", het "Kommunisties Manifest" en een reeks andere geschriften uit de school van Marx gekomen, en de voornaamste eis van Marx: het in bezit nemen van alle produktiemiddelen door het proletariaat uit naam van de maatschappij, nadat dit proletariaat de politieke alleenheerschappij heeft veroverd, deze eis is tegenwoordig ook in de latijnse landen de eis van de hele revolutionaire arbeidersklasse.

Als het proudhonisme dus ook bij de arbeiders van de latijnse landen definitief is verdrongen, als het alleen nog maar - overeenkomstig zijn eigenlijke bestemming - franse, spaanse, italiaanse en belgische burgerlijke radikalen als uiting van hun burgerlijke en kleinburgerlijke lusten dient, waarom zouden we er dan nu nog op terugkomen? Waarom zouden we opnieuw een gestorven tegenstander bestrijden, door deze artikelen te herdrukken?

Ten eerste omdat deze artikelen zich niet louter tot een polemiek tegen Proudhon en zijn duitse aanhangers beperken. Tengevolge van de arbeidsdeling die tussen Marx en mij bestond, was het mijn taak onze opvattingen in de periodieke pers te verdedigen, dus voornamelijk in strijd met tegengestelde opvattingen, zodat Marx tijd behield voor het werken aan zijn grote hoofdwerk. Ik kwam daardoor in de positie om onze zienswijze meestal in polemische vorm tegen andere zienswijzen in, uiteen te zetten. Zo ook in dit geval. De delen I en III bevatten niet slechts een kritiek op Proudhon's visie op het vraagstuk, maar ook de uiteenzetting van ons eigen standpunt.

In de tweede plaats echter heeft Proudhon in de geschiedenis van de europese arbeidersbeweging een veel te belangrijke rol gespeeld, dan dat hij zomaar zonder meer in de vergetelheid zou kunnen raken. Theoreties afgedaan, prakties terzijde geschoven, behoudt hij zijn histories belang. Wie zich ook maar even dieper met het moderne socialisme bezighoudt, moet ook de "overwonnen standpunten" van de beweging leren kennen. Marx' "Elend der Philosophie" * verscheen verscheidene jaren voordat Proudhon zijn praktiese voorstellen voor maatschappijhervorming formuleerde; in dit geschrift kon Marx slechts de wisselbank van Proudhon in de kiem ontdekken en kritiseren. Zijn geschrift wordt dus in dit opzicht, helaas onvolledig, aangevuld door het voor u liggende. Marx zou dat alles veel beter en treffender hebben afgehandeld.

* Zie MEW, deel 4.

En tenslotte is het burgerlijk en kleinburgerlijk socialisme in Duitsland tot op de dag van vandaag sterk vertegenwoordigd. En wel enerzijds door kathedersocialisten en filantropen van allerlei soort, bij wie de wens om de arbeiders in eigenaren van hun woning te veranderen, nog steeds een grote rol speelt, en tegenover wie mijn werk dus nog altijd op zijn plaats is. Anderzijds echter is een zeker kleinburgerlijk socialisme in de sociaal-demokratiese partij zélf, tot in de fraktie in de Rijksdag toe, vertegenwoordigd. En dat op zo'n manier, dat men weliswaar de fundamentele inzichten van het moderne socialisme en de eis om alle produktiemiddelen om te zetten in maatschappelijk eigendom, aanvaardt, maar hun verwerkelijking slechts mogelijk acht in een ver verwijderde toekomst, die prakties onafzienbaar is. Daarmee is men voor het heden louter aangewezen op sociale lapmiddelen, en kan men als het zo uitkomt, zelfs met het meest reaktionaire streven naar de zogenaamde "verheffing van de werkende klasse" sympathiseren. Het bestaan van zo'n stroming is volstrekt onvermijdelijk in Duitsland, bij uitstek het land van het bekrompen kleinburgerdom, en in een tijd dat dit van oudsher ingewortelde kleinburgerdom gewelddadig en massaal ontworteld wordt door de industriële ontwikkeling. Voor de beweging is het ook absoluut ongevaarlijk, dankzij de buitengewoon gezonde instelling van onze arbeiders, die zich juist de afgelopen acht jaar, die gevuld waren met strijd tegen socialistenwet, politie en justitie, zo schitterend bewezen heeft. Maar het is nodig, dat men duidelijk gaat inzien dat zo'n stroming bestaat. En als deze stroming, hetgeen noodzakelijk en zelfs wenselijk is, in de toekomst eens vastere vorm en duidelijker kontoeren aanneemt, zal ze voor het formuleren van haar program op haar voorgangers terug moeten grijpen, en daarbij zal men ook aan Proudhon moeilijk voorbij kunnen gaan.

Zowel van de grootburgerlijke als de kleinburgerlijke oplossing van het "woningvraagstuk" ligt de kern in het eigendom van de arbeider van zijn woning. Dit is echter een punt, dat door de industriële ontwikkeling van Duitsland in de afgelopen 20 jaar in een heel bijzonder licht is komen te staan. In geen enkel ander land bestaan zoveel loonarbeiders die niet alleen eigenaar van hun woning, maar ook nog van een tuin of akker zijn; daarnaast zijn er nog talloze anderen, die huis, tuin of akker in pacht hebben, hetgeen in feite een tamelijk zeker bezit is. De huisindustrie op het platteland, die in combinatie met tuin- of kleine akkerbouw wordt uitgeoefend, vormt de brede grondslag van de jonge grootindustrie in Duitsland. In het westen zijn de arbeiders merendeels eigenaar, in het oosten overwegend pachter van hun hofstede. Deze combinatie van huisindustrie met tuin- en akkerbouw, dus ge-

koppeld aan een vaste woning, treffen we niet alleen overal aan, waar het handweven nog strijd levert tegen het mechanies weefgetouw: aan de Neder-Rijn en in Westfalen, in het saksiese Ertzgebergte en in Silezië; we vinden dit overal, waar huisindustrie van de een of andere soort als plattelandsambacht ingeburgerd is, bv. in het Türiinger Woud en in het Rhöingebergte. Bij de onderhandelingen over het tabaksmonopolie bleek, hoezeer ook het sigarenmaken al als landelijke huisarbeid bedreven wordt. En zodra de kleine boeren ergens in een noodsituatie komen, zoals een paar jaar geleden in de Eifel*, klinkt in de burgerlijke pers onmiddellijk de roep, een passende huisindustrie in te voeren als het enige redmiddel. Inderdaad dwingen zowel de steeds toenemende noodtoestand van de duitse kleine boeren als de algemene situatie van de duitse industrie tot een steeds verdergaande uitbreiding van de huisindustrie op het platteland. Dit verschijnsel is specifiek voor Duitsland. Iets dergelijks vinden we in Frankrijk slechts bij hoge uitzondering, bv. in die gebieden waar de zijdeteelt beoefend wordt. In Engeland, waar geen kleine boeren zijn, berust de huisindustrie op het platteland op de arbeid van de vrouwen en kinderen van de dagloners in de landbouw. Slechts in Ierland vinden we een huisindustrie die zoals in Duitsland, door echte boerengezinnen wordt bedreven, nl. de konfektieindustrie. Rusland en andere landen die op de industriële wereldmarkt niet zijn vertegenwoordigd, blijven hier natuurlijk buiten beschouwing.

In grote gebieden in Duitsland bestaat dus thans een industriële situatie, die op het eerste gezicht lijkt op de toestand zoals die algemeen vóór de invoering van de machine bestond. Maar ook alleen maar op het eerste gezicht. In vroeger tijd was de huisindustrie op het platteland die in combinatie met tuin- en akkerbouw bedreven werd, althans in landen die zich industrieel aan het ontwikkelen waren, de basis voor een in materieel opzicht draaglijke, hier en daar onbezorgde toestand van de arbeidersklasse, maar tevens van hun geestelijke en politieke onbeduidendheid. Het met de hand vervaardigd produkt en de kosten ervan bepaalden de marktprijs en bij de in vergelijking met thans uiterst lage arbeidsproduktiviteit groeiden de afzetmarkten in de regel sneller dan het aanbod. Zo was de toestand in het midden van de XVIII-de

*De Eifel is bijzonder ongunstig voor landbouw. De grond wordt er bewerkt door kleine boeren met een achterlijke landbouwtechniek. Regelmatig kwamen misoogsten voor. Engels verwijst naar gebeurtenissen uit het jaar 1882, toen onder de bewoners van de Eifel een hongersnood uitbrak tengevolge van meerdere misoogsten en het dalen van de prijzen voor landbouwprodukten. (noot redaktie MEW.)

eeuw in Engeland en gedeeltelijk in Frankrijk, met name in de textielindustrie. In het Duitsland van die jaren, dat zich net van de verwoestingen van de dertigjarige oorlog begon te herstellen en zich onder de meest ongunstige omstandigheden weer aan het opwerken was, stonden de zaken heel anders. De enige huisindustrie die hier voor de wereldmarkt werkte, de linnenindustrie, ging zo zwaar onder belastingen en feodale lasten gebukt, dat de boerenwever hier niet boven het zeer lage nivo van de overige boeren uitkwam. Maar in ieder geval genoot de industriearbeider op het platteland toen een bepaalde bestaanszekerheid.

Met de invoering van de machine veranderde dit alles. De prijs werd nu bepaald door het machinaal vervaardigd produkt, en het loon van de arbeider in de huisindustrie daalde met deze prijs mee. De arbeider stond voor de keus, dit te aanvaarden ofwel ander werk te zoeken, en dit laatste was onmogelijk zonder proletariër te worden, d.w.z. zonder zijn huisje, tuintje of stukje landbouwgrond op te geven, die hij in eigendom had of in pacht. En dat wilde hij slechts bij hoge uitzondering. Zo werd de tuin- en akkerbouw van de oude handwevers op het platteland er de oorzaak van, dat de strijd van het handweefgetouw tegen het mechanies weefgetouw overal zo lang duurde en in Duitsland tot op de dag van vandaag nog niet is uitgevochten. In deze strijd bleek voor de eerste maal, met name in Engeland, dat dezelfde omstandigheid die vroeger de basis voor een betrekkelijke welstand van de arbeider was - het bezit van de arbeider van zijn produktiemiddelen -, voor hem thans een hinderpaal en een ramp was geworden. In de industrie verdrong het mechanies weefgetouw zijn handweefgetouw, in de landbouw verdrong de grote land- en akkerbouw het kleinbedrijf. Maar terwijl in beide produktiesektoren de gekombineerde arbeid van velen en de toepassing van wetenschap en machinerie maatschappelijke regel werden, kluisterden zijn huisje, tuintje, akkertje en weefgetouw hem aan de verouderde methode van de individuele produktie en de handarbeid. Het bezit van huis en hof was nu veel minder waard dan de mogelijkheid zich vrij als een vogel te kunnen bewegen. Geen fabrieksarbeider zou hebben willen ruilen met de langzaam maar zeker verhongerende handwever op het platteland.

Duitsland maakte een late entree op de wereldmarkt. De duitse grootindustrie dateert uit de 40-er jaren van de XIX-de eeuw, haar eerste bloei onderging zij tengevolge van de revolutie van 1848, maar zich volledig ontplooiën kon zij pas, toen de revoluties van 1866 en 1870 althans de ergste politieke

hinderpalen voor haar ontwikkeling uit de weg hadden geruimd. Maar toen zij zich op de wereldmarkt begaf, vond zij die reeds grotendeels bezet. De massa-artikelen werden door Engeland, de verfijnde luxe-artikelen door Frankrijk geleverd. Tegen de eerste kon Duitsland niet in prijs, tegen de tweede niet in kwaliteit concurreren. Dus bleef er niets anders over, dan de wereldmarkt eerst te infiltreren met artikelen die voor de engelsen te onbeduidend, en voor de fransen te min waren, hetgeen trouwens in de lijn lag van de traditionele duitse produktie. De geliefde duitse oplichterspraktijk, om eerst goede monsters en daarna slechte produkten te sturen, strafte zichzelf op de wereldmarkt echter al gauw hard genoeg en raakte min of meer in onbruik. Anderzijds dreef de concurrentie tengevolge van de overproduktie zelfs de solide engelsen langzaam maar zeker op het hellende vlak van de kwaliteitsverslechtering en speelde zo de Duitsers in de kaart, die op dit gebied onverslaanbaar zijn. En zo zijn de Duitsers dan eindelijk zo ver gekomen, dat ze een grote industrie bezitten en een rol op de wereldmarkt spelen. Maar de duitse *groot*industrie werkt bijna uitsluitend voor de binnenlandse markt (uitgezonderd de ijzerindustrie, die veel meer dan de binnenlandse behoefte produceert), terwijl de kolossale uitvoer is opgebouwd uit een onmetelijk aantal kleine artikelen, waarvoor de grootindustrie hoogstens de benodigde halffabrikaten levert, maar die zelf grotendeels door de huisindustrie op het platteland worden geleverd.

En hier toont de "zegen" van het eigen huis- en grondbezit voor de moderne arbeider zich in zijn volle glorie. Nergens worden zulke schandelijk lage lonen betaald als in de duitse huisindustrie, zelfs de ierse huisindustrie ternauwernood uitgezonderd. Wat het gezin uit het werk op zijn tuintje en akkertje verkrijgt, kan de kapitalist dankzij de concurrentie aftrekken van de prijs van de arbeidskracht; de arbeiders moeten nu eenmaal ieder stukloon akseptereren, omdat ze anders helemaal niets krijgen en van de opbrengst van hun landbouw alleen niet kunnen leven, en zij anderzijds juist door deze landbouw en hun grondbezit aan één en dezelfde plaats zijn gekluisterd en worden verhinderd, naar ander werk om te zien. En hierin ligt de reden, waarom Duitsland met een hele reeks kleine artikelen kan concurreren op de wereldmarkt. *Men haalt de hele kapitaalwinst uit een mindering op het normale arbeidsloon en kan de gehele meerwaarde aan de koper schenken.* Dat is het geheim van de ongelooflijk lage prijzen van de meeste duitse eksportartikelen.

Meer dan wat dan ook is dit de oorzaak, dat ook in andere industriële sek-

toren de arbeidslonen en de levensstandaard van de arbeiders in Duitsland beneden het peil van de overige west-europese landen liggen. De loodzware last van zo'n traditioneel ver onder de waarde van de arbeidskracht gehouden prijs voor de arbeid drukt ook de lonen van de arbeiders in de steden, en zelfs van die in de grote steden, tot onder de waarde van de arbeidskracht, en dit te meer omdat ook in de steden de slechtbetaalde huisindustrie in de plaats is gekomen van het oude ambacht en ook hier het algemene loonpeil drukt.

Hier zien we duidelijk: wat in een vroegere historische fase de basis van een relatieve welstand van de arbeiders was - de combinatie van landbouw en industrie, het bezit van eigen huis, tuin en akker, een vaste woning -, wordt tegenwoordig onder de heerschappij van de grootindustrie niet slechts de ergste keten voor de betreffende arbeider, maar het grootste ongeluk voor de hele arbeidersklasse, de basis van een ongekennde druk op het arbeidsloon tot onder zijn normale nivo, en dat niet slechts voor enkele industrietakken en regio's maar voor het hele land. Geen wonder, dat grootbourgeoisie en kleinburgerij, die van deze abnormale mindering op het arbeidsloon leven en zich erdoor verrijken, dwepen met plattelandsindustrie en huisbezittende arbeiders, en voor alle noden op het platteland als enige remedie zien: de invoering van nieuwe huisindustrieën !

Dat is de ene kant van de zaak; maar ze heeft ook een keerzijde. De huisindustrie is de brede grondslag van de duitse uitvoerhandel en daarmee van de hele grootindustrie geworden. Daarmee is ze over grote streken van Duitsland verbreid en breidt zich nog dagelijks uit. De ondergang van de kleine boeren, onvermijdelijk vanaf de tijd dat enerzijds hun industriële huisarbeid voor eigen gebruik vernietigd werd door het goedkope machinaal vervaardigde en konfektie-produkt, en anderzijds door de ontwrichting van de markt-inrichting, het uiteenvallen van de onverdeelde markt en de opheffing van de velddwang, ook hun veestapel, en daarmee hun mestproduktie werden vernietigd -, deze ondergang drijft de in handen van woekeraars gevallen kleine boeren noodgedwongen naar de moderne huisindustrie. Zoals in Ierland de grondrente van de grondeigenaar, kan in Duitsland de rente van de hypotheekwoekeraars niet uit de opbrengst van de grond, maar slechts uit het arbeidsloon van de industriële boer worden betaald. Naarmate de huisindustrie echter meer ekspandeert, wordt het ene landbouwgebied na het andere meegesleurd in de industriële ontwikkeling van de te-

genwoordige tijd. Door deze revolutionering van de plattelandsdistrikten door de huisindustrie, strekt de industriële revolutie zich in Duitsland over een veel groter gebied uit dan in Engeland of Frankrijk. Het is het relatief lage nivo van de duitse industrie, dat haar expansie in de breedte des te noodzakelijker maakt. Dat verklaart, waarom i.t.t. Frankrijk en Engeland, de revolutionaire arbeidersbeweging in Duitsland zo'n geweldige verbreiding over het grootste deel van het platteland heeft gevonden, in plaats van uitsluitend aan stedelijke centra gebonden te zijn. En dit verklaart weer de rustige, zekere, niet te stuiten vooruitgang van de beweging. In Duitsland spreekt het vanzelf, dat een geslaagde opstand in de hoofdstad en de andere grote steden pas mogelijk wordt, als ook het merendeel der kleine steden en een groot deel van de plattelandsgebieden rijp zijn voor de kentering. Bij een enigermate normale ontwikkeling zullen wij nooit in staat zijn, arbeidersoverwinningen te behalen op de manier van de parijzenaars in 1848 en 1871; maar om dezelfde reden zullen wij ook geen nederlagen van de revolutionaire hoofdstad door de reaktionaire provincie lijden, zoals wel met Parijs in beide gevallen gebeurd is. In Frankrijk ging de beweging altijd uit van de hoofdstad, in Duitsland van de gebieden der grootindustrie, de manufaktuur en de huisindustrie. De hoofdstad werd pas later veroverd. Daarom zal misschien ook in de toekomst de rol van initiatiefnemer aan de fransen voorbehouden blijven; maar de beslissing kan slechts in Duitsland worden uitgevochten.

Nu zijn echter deze huisindustrie en manufaktuur op het platteland, die door hun expansie tot de belangrijkste produktietak van Duitsland zijn uitgegroeid en zo de duitse boeren meer en meer revolutioneren, zelf slechts de voorfase van een verdere omwenteling. Zoals Marx al aangetoond heeft (Het Kapitaal, dl. I, derde druk, pag. 484-495)*, slaat op een zekere trap van ontwikkeling ook voor hen het uur van de ondergang door het invoeren van machines en de fabrieksproduktie. En dit uur lijkt nabij. Maar vernietiging van de huisindustrie en manufaktuur op het platteland door de invoering van machines en fabrieksproduktie, betekent in Duitsland de verwoesting van het bestaan van miljoenen producenten op het platteland, onteigening van haast de helft van alle kleine duitse boeren, omzetting niet alleen van de huisindustrie in fabrieksproduktie, maar ook van het boerenbedrijf in grote kapitalistische landbouwbedrijven, en verandering van het

* Zie MEW, deel 23, pag. 494-504.

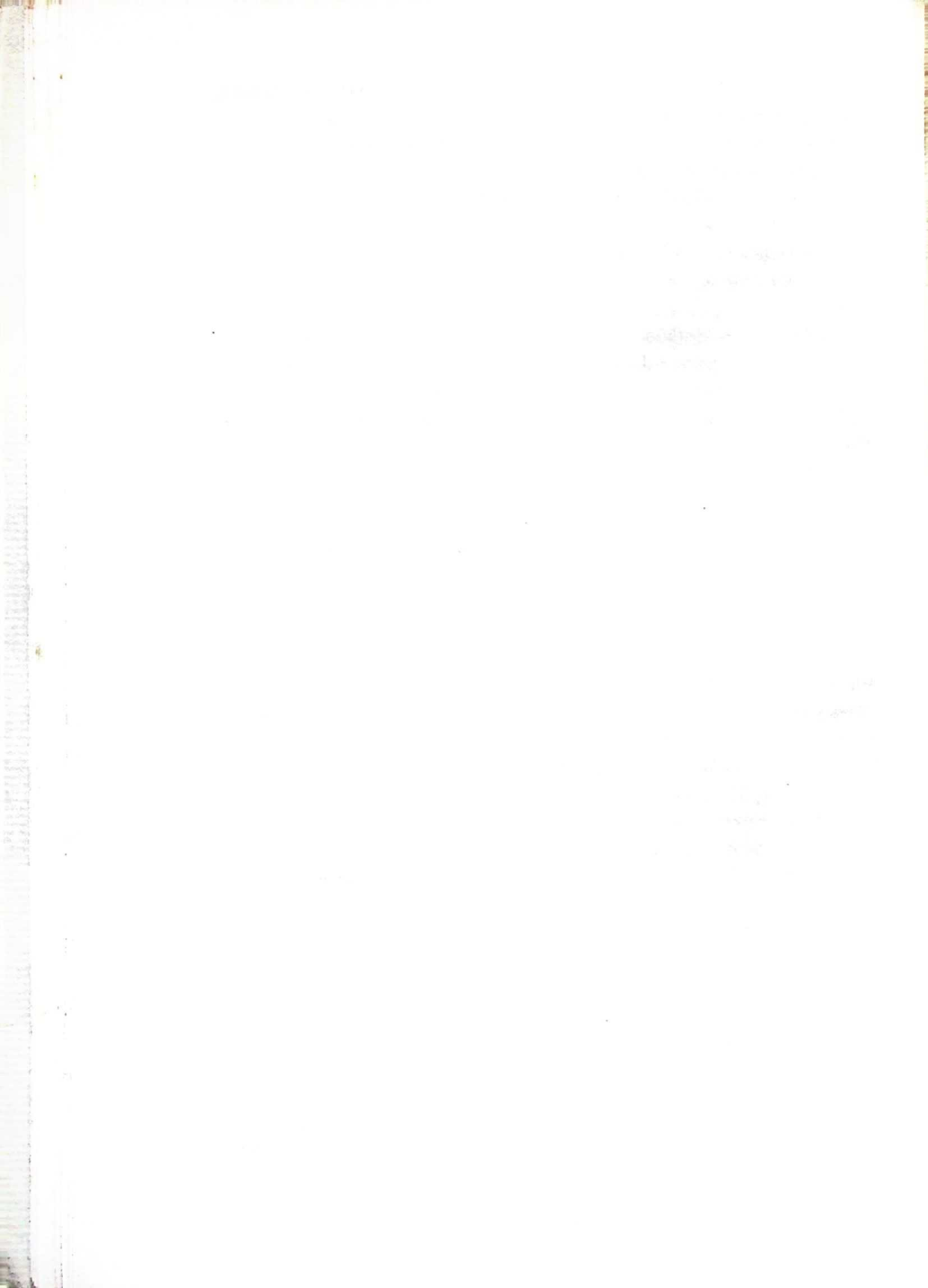
kleine grondbezit in grote landgoederen. Kortom, het betekent een industriële en agrarische revolutie ten gunste van het kapitaal en het grootgrondbezit ten koste van de boeren. Zou het Duitsland zijn beschoren, ook deze verandering nog onder de oude maatschappelijke voorwaarden door te maken, dan zal dit ongetwijfeld het keerpunt vormen. Heeft tot op dat ogenblik de arbeidersklasse in geen enkel ander land het initiatief genomen, dan barst Duitsland ongetwijfeld los en de boerenzonen van het "heerlijk oorlogsleger" helpen dapper mee.

En nu komt de burgerlijke en kleinburgerlijke utopie, die iedere arbeider een huisje in eigendom wil geven en hem zo op half-feodale wijze aan zijn kapitalist wil binden, in een heel ander licht te staan. Haar verwezenlijking blijkt te liggen in de verandering van alle kleine huisbezitters op het platteland in huisindustrie-arbeiders; in het doorbreken van de traditionele afgeslotenheid en daarmee van de politieke onbeduidendheid van de kleine boeren, die in de "sociale maalstroom" worden meegesleurd; in de uitbreiding van de industriële revolutie over het platteland, en daarmee in de verandering van de meest stabiele, meest conservatieve klasse der bevolking in een revolutionaire kweekplaats; en ter bekroning van dit alles in de onteigening van de boeren in de huisindustrie door de invoering van machines, waardoor zij noodgedwongen tot opstand worden gebracht.

Wij willen de burgerlijk-socialistische filantropen gaarne het partikuliere genoeg van hun ideaal blijven gunnen, zolang zij in hun openbare functie als kapitalist door blijven gaan, dit ideaal in deze omgekeerde zin te verwezenlijken, tot nut en voordeel van de sociale revolutie.

Londen, 10 januari 1887

Friedrich Engels

Deel 1

Hoe Proudhon het woningvraagstuk oplost

In nr. 10 en de daarop volgende nummers van de "Volksstaat" staat een serie van zes artikelen gepubliceerd over het woningvraagstuk. Deze artikelen zijn alleen van belang, omdat ze - afgezien van enkele lang vergeten "literaire" werkjes uit de veertiger jaren - de eerste poging zijn om de school van Proudhon naar Duitsland over te planten. In vergelijking met de hele loop der ontwikkeling van het duitse socialisme, dat al vijftwintig jaar geleden* de genadeslag aan de proudhonistische opvattingen toegebracht heeft, betekent dit zo'n grote stap terug, dat het de moeite waard is direkt te reageren op deze poging.

De zogenaamde woningnood, die tegenwoordig zoveel aandacht in de pers krijgt, bestaat niet uit het feit, dat de arbeidersklasse over het algemeen in slechte, overvolle en ongezonde huizen woont. *Deze* woningnood is niet specifiek van deze tijd; zij is zelfs niet een van de noden, waaronder alleen het moderne proletariaat te lijden zou hebben, in tegenstelling tot alle vroegere onderdrukte klassen. Integendeel, alle onderdrukte klassen, in alle perioden, hebben er min of meer in dezelfde mate onder geleden. Er is maar één manier om aan *deze* woningnood een einde te maken: de totale

* In Marx, "Misère de la philosophie etc." Bruxelles et Paris, 1847 (*noot van Engels*).

afschaffing van de uitbuiting en onderdrukking van de arbeidersklasse door de heersende klasse.

Wat tegenwoordig bedoeld wordt met "woningnood" is de uitzonderlijke verslechtering van de woonomstandigheden van de arbeiders ten gevolge van de plotselinge bevolkingstrek naar de grote steden; de geweldige stijging van de huren, nog dichtere opeenhoping van bewoners in de afzonderlijke huizen, en voor sommigen de onmogelijkheid om überhaupt een dak boven het hoofd te vinden. En deze woningnood krijgt alleen maar zoveel aandacht, omdat hij niet tot de arbeidersklasse beperkt blijft, maar ook de kleinburgerij treft.

De woningnood waaronder de arbeiders en een deel van de kleinburgerij in onze moderne grote steden gebukt gaan, is een van de ontelbare kleinere, ondergeschikte wantoestanden, die uit de huidige kapitalistische produktiewijze voortvloeien. Hij is geenszins een rechtstreeks gevolg van de uitbuiting van de arbeider als arbeider door de kapitalist. Deze uitbuiting is het fundamentele kwaad, dat de sociale revolutie wil afschaffen door de afschaffing van de kapitalistische produktiewijze. De hoeksteen van de kapitalistische produktiewijze bestaat in het feit, dat onze huidige maatschappij-orde de kapitalist in staat stelt de arbeidskracht van de arbeider te kopen tegen de waarde ervan, maar er veel meer dan deze waarde uit te halen door de arbeider langer te laten werken dan nodig is om de prijs, betaald voor de arbeidskracht, te reproduceren. De meerwaarde, die op deze wijze geproduceerd wordt, wordt verdeeld over de hele klasse van kapitalisten en grondbezitters, samen met hun betaalde dienaren, vanaf de Paus en de Keizer tot aan de nachtwaker en wat daar nog onderkomt. We gaan hier niet in op de manier waarop deze verdeling tot stand komt, maar zoveel is zeker: dat al degenen die niet werken, slechts kunnen leven juist van de graantjes uit deze meerwaarde, die ze op de een of andere manier meepikken. (vgl. "Het Kapitaal" van Marx, waar dit voor de eerste keer uiteengezet is).

De verdeling onder de niet-arbeidende klasse van deze meerwaarde, die door de arbeiders wordt geproduceerd en hen zonder betaling wordt afgenomen, vindt plaats onder de meest "verheffende" ruzies en zwendel over en weer. Voorzover deze verdeling plaats vindt door middel van koop en verkoop, bestaat een van haar voornaamste methoden uit het afzetten van de koper door de verkoper; en in de detailhandel, in het bijzonder in de grote steden, is dit tegenwoordig een absolute bestaansvoorwaarde geworden voor

de winkelier. Maar wanneer de arbeider wat betreft prijs of kwaliteit van de koopwaar door zijn kruidenier of bakker wordt bedrogen, dan overkomt hem dit niet in zijn specifieke hoedanigheid van arbeider. Integendeel, zodra een bepaalde mate van bedrog ergens algemeen geaccepteerd is, moet dit op den duur worden gecompenseerd door een overeenkomstige loonsverhoging. De arbeider staat tegenover de winkelier als koper, d.w.z. als geld- of kredietbezitter, dus in het geheel niet in zijn hoedanigheid van arbeider, d.w.z. als vérkoper van arbeidskracht. De afzetterij mag hem - en de armere klasse in het algemeen - zwaarder treffen dan de rijkere maatschappelijke klassen, maar het is geen kwaad dat uitsluitend hem treft, dat specifiek is voor zijn klasse.

Met de woningnood is het niet anders. De expansie van de grote moderne steden veroorzaakt in bepaalde - en met name in het centrum gelegen - gebieden een kunstmatige, vaak enorme waardevermeerdering van de grond; wat daar gebouwd is, drukt de waarde van de grond in plaats van deze te verhogen, omdat deze gebouwen niet langer beantwoorden aan de veranderde omstandigheden. Ze worden afgebroken en vervangen door andere. Dit gebeurt vooral met arbeidershuizen in het centrum, waarvan de huren nooit, of slechts zeer langzaam, boven een bepaald maximum uit kunnen komen, zelfs niet al worden zij zoveel mogelijk volgestopt. Ze worden gesloopt en in hun plaats worden winkels, warenhuizen en openbare gebouwen neergezet. Het bonapartisme heeft door middel van zijn "architekt" Haussmann in Parijs deze tendens op reusachtige manier ten behoeve van zwendel en partikuliere verrijking uitgebuit. Maar de geest van Haussmann heeft ook door Londen, Manchester en Liverpool gewaard, en schijnt zich evenzeer thuis te voelen in Berlijn en Wenen. Het gevolg is dat arbeiders uit de centra van de steden worden weggedrukt naar de buitenwijken; een ander gevolg, dat arbeiderswoningen en kleine huizen in het algemeen schaars en prijzig worden en dikwijls in het geheel niet meer te krijgen zijn. Want onder deze omstandigheden bouwt de bouwindustrie slechts bij uitzondering arbeiderswoningen, aangezien het bouwen van duurdere woonhuizen haar een veel betere spekulatiemogelijkheid biedt.

De woningnood treft de arbeider daarom stellig harder dan welke rijkere klasse dan ook; maar hij is evenmin als het bedrog van de winkelier een last die uitsluitend op de arbeidersklasse drukt, en, wanneer deze druk een bepaald nivo bereikt en een bepaalde tijd aanhoudt, vereist ze voor wat betreft

de arbeidersklasse een zekere economiese kompensatie.

En juist met deze ellende, waaronder de arbeidersklasse gemeenschappelijk met andere klassen en speciaal met de kleinburgerij te lijden heeft, houdt het kleinburgerlijk socialisme, waartoe ook Proudhon behoort, zich bij voorkeur bezig. En daarom is het in het geheel niet toevallig, dat onze duitse proudhonist in de eerste plaats de woningnood aangrijpt, die zoals we gezien hebben, geenszins een exclusief arbeidersvraagstuk is, en dat hij dit integendeel als een echt arbeidersvraagstuk, dat uitsluitend de arbeiders aangaat, bestempelt.

"Zoals de *loonarbeider* tegenover de *kapitalist* staat, zo staat de *huurder* tegenover de *huisseigenaar*."

Dit is volkomen onjuist.

Bij het woningvraagstuk staan twee partijen tegenover elkaar: de huurder en de verhuurder of huiseigenaar. De eerste wil van de tweede het tijdelijk gebruik van een woning kopen; hij heeft geld of krediet, zelfs als hij gedwongen is dit krediet van de huiseigenaar op te nemen tegen woekerrente in de vorm van een toeslag op de huur. Het is een eenvoudige koop/verkoop van een waar; het is geen transactie tussen proletariër en bourgeois, tussen arbeider en kapitalist. Zelfs als hij arbeider is, treedt de huurder op als een *man met geld*; hij moet de hem eigen waar, zijn arbeidskracht tevoren reeds verkocht hebben, om in staat te zijn met de opbrengst daarvan als koper van het gebruik van een huis op te treden, of hij moet kunnen garanderen dat hij die arbeidskracht spoedig zal verkopen.

De specifieke gevolgen van de verkoop van arbeidskracht aan de kapitalist ontbreken hier volledig. In de eerste plaats laat de kapitalist de gekochte arbeidskracht haar eigen waarde reproduceren, en bovendien nog een meerwaarde, die zolang deze niet verdeeld is onder de klasse der kapitalisten, voorlopig zijn bezit blijft. In dit geval wordt dus een extra waarde geproduceerd: de som van de bestaande waarde wordt vergroot. Bij een huurtransactie is de situatie geheel anders. Ongeacht hoeveel de verhuurder de huurder overvraagt, het blijft een overdracht van reeds *bestaande*, reeds eerder *geproduceerde* waarde; en de som van de waarde die verhuurder en huurder *samen* bezitten blijft gelijk. De arbeider wordt altijd voor een deel van het produkt van zijn arbeid beroofd, onverschillig of zijn arbeid nu door de kapi-

talist boven, beneden of tegen zijn waarde wordt beloond; maar de huurder wordt uitsluitend bedrogen in het geval hij gedwongen wordt meer te betalen dan het huis waard is. Het is daarom een absoluut verkeerde voorstelling van zaken, als men tracht de verhouding tussen huurder en verhuurder gelijk te stellen aan die tussen arbeider en kapitalist. Integendeel, we hebben hier te doen met een heel gewone transactie van waren tussen twee burgers, en deze transactie verloopt overeenkomstig de economische wetten, die de verkoop van waren in het algemeen, en die van de waar: grondbezit in het bijzonder bepalen. In de eerste plaats worden de bouw- en onderhoudskosten van het huis of het betreffende deel van het huis in rekening gebracht; in tweede instantie komt de waarde van de grond, die bepaald wordt door de meer of minder gunstige ligging van het huis; bepalend is tenslotte de verhouding tussen vraag en aanbod van het moment. Deze simpele economische verhouding stelt onze proudhonist zich als volgt voor:

"Als het eenmaal gebouwd is, dient het huis als een *eeuwigdurende rechtstitel*, op grond waarvan op een bepaald gedeelte van de maatschappelijke arbeid aanspraak wordt gemaakt, ook als de werkelijke waarde van het huis aan de eigenaar allang meer dan afdoende in de vorm van huur betaald is. Zo komt het, dat een huis, dat bijvoorbeeld vijftig jaar geleden gebouwd werd, gedurende deze periode twee, drie, vijf, tien of nog meer keer zijn oorspronkelijke kostprijs aan huur opbrengt".

Hier hebben we in één keer Proudhon ten voeten uit. Ten eerste wordt vergeten, dat de huur niet alleen de rente op de bouwkosten moet opbrengen, maar ook de reparaties en een gemiddeld verlies aan dubieuze debiteuren en achterstallige huren moet dekken, alsook het verlies tengevolge van leegstand. Tenslotte moeten uit de huur de jaarlijkse afschrijvingen op het bouwkapitaal worden gehaald. Dit kapitaal is immers in een huis gestoken, dat een beperkte levensduur heeft en te zijner tijd onbewoonbaar wordt en zijn waarde verliest. Ten tweede wordt vergeten, dat de huur ook de rente moet opbrengen over de waardevermeerdering van de grond waarop het huis staat en dat een deel van de huur dus bestaat uit (de pachtsom voor het gebruik van de grond), de grondrente. Onze proudhonist stelt weliswaar onmiddellijk vast, dat deze waardevermeerdering, die immers zonder toedoen van de huiseigenaar tot stand komt, eerlijkheidshalve niet hem, maar de hele maatschappij toekomt. Maar hij ziet daarbij over het hoofd, dat hij daarmee in feite de afschaffing van het grondeigendom eist. Het zou ons te ver voeren om nu op dit punt in te gaan. Tenslotte ziet hij over het hoofd, dat de hele transactie niet bestaat uit het kopen van een huis, maar uitsluitend uit het

kopen van het gebruik van het huis voor een bepaalde tijd, van de eigenaar. Proudhon, die zich nooit het hoofd heeft gebroken over de werkelijke feitelijke voorwaarden waaronder een economies verschijnsel zich afspeelt, is natuurlijk ook niet in staat te verklaren, hoe het komt dat de oorspronkelijke kostprijs van een huis in de loop van vijftig jaar in de vorm van huur soms tienvoudig wordt terugbetaald. In plaats van deze volstrekt niet moeilijke kwestie vanuit economies oogpunt te onderzoeken en vast te stellen, of ze in tegenspraak is met de economiese wetten - en zo ja, waarom - redt Proudhon zich met een drieste sprong uit de economie naar de juristerij: "als het eenmaal gebouwd is, dient het huis als een *eeuwigdurende rechtstitel*", die recht geeft op een zekere jaarlijkse opbrengst. Hoe dit in zijn werk gaat, *hoe* het huis een rechtstitel *wordt*, hierover bij Proudhon geen woord. En toch had hij juist dit moeten uitleggen. Als hij deze vraag bestudeerd had, zou hij tot de konklusie gekomen zijn, dat geen enkele rechtstitel in de wereld, hoe eeuwigdurend ook, een huis het vermogen verleent om zijn kostprijs in de loop van vijftig jaar tienvoudig terug te verdienen in de vorm van huur, maar dat alleen economiese voorwaarden (die dan misschien in de vorm van rechtstitels wel maatschappelijk erkend kunnen zijn) dit kunnen bereiken. En daarmee zou hij weer evenver zijn als aan het begin.

De hele leer van Proudhon berust op deze noodsprong vanuit de economiese werkelijkheid naar de juridiese fraseologie. Iedere keer als onze brave Proudhon de economiese samenhangen uit het oog verliest - en dat overkomt hem bij elk belangrijk probleem - neemt hij zijn toevlucht tot het gebied van het recht en doet een beroep op de *eeuwige gerechtigheid*.

"Proudhon begint zijn ideaal van de gerechtigheid, de 'justice éternelle' (eeuwige gerechtigheid) te ontlenen aan de rechtsbetrekkingen die bij de warenproduktie behoren, waardoor, - het zij terloops opgemerkt - tegelijk tot troost van alle brave burgers het bewijs geleverd wordt, dat de vorm van warenproduktie net zo eeuwig is als de gerechtigheid. Daarna wil hij, omgekeerd, de werkelijke warenproduktie en het daarbij behorende werkelijke recht naar dit ideaal omvormen. Wat zou men denken van een chemikus die, in plaats van de werkelijke wetten van de stofwisseling te bestuderen en op grondslag van die wetten bepaalde problemen op te lossen, de stofwisseling wenst om te vormen door de 'eeuwige ideeën' van 'naturalité' (natuurlijkheid) en 'affinité' (verwantschap)? Weten we soms meer over de 'woeker', als men stelt, dat deze in strijd is met de 'justice éternelle' (eeuwi-

ge gerechtigheid), '*équité éternelle*' (eeuwige rechtvaardigheid), '*mutualité éternelle*' (eeuwige wederkerigheid) en andere '*vérités éternelles*' (eeuwige waarheden), dan de kerkvaders wisten, toe zij stelden dat de woeker in strijd was met de '*grâce éternelle*' (eeuwige genade), met de '*foi éternelle*' (eeuwige geloof) en de '*volonté éternelle de Dieu*' (eeuwige wil Gods)?" (Marx, "Kapital", pag. 45*.)

Onze proudhonest vergaat het niet beter dan zijn heer en meester:

"De huurovereenkomst is één van de duizenden transakties, die even noodzakelijk zijn voor het bestaan van de moderne maatschappij als de bloedsomloop voor de lichamen van dieren. Natuurlijk zou het in het belang van deze maatschappij zijn als al deze transakties doordrongen waren van een *rechtsopvatting*, dat wil zeggen, als ze overal werden uitgevoerd in overeenstemming met de strikte eisen der gerechtigheid. Kortom, het ekonomies leven van de maatschappij moet zich met de woorden van Proudhon, verheffen tot de hoogte van een *ekonomies recht*. In werkelijkheid vindt, zoals we weten, precies het tegenovergestelde plaats".

Is het niet ongelofelijk dat, vijf jaar nadat Marx het proudhonisme, juist in dit dominerend aspekt zo bondig en treffend getekend had, nog steeds zulke wartaal in Duitsland gedrukt kan worden? Wat betekent deze onzin? Niets anders dan dat de praktische gevolgen van de ekonomiese wetten, waardoor onze huidige maatschappij geregeerd wordt, indruisen tegen het rechtsgevoel van de schrijver en dat hij de vrome wens koestert, dat het allemaal zó geregeld moge worden dat de zaak verholpen wordt. – Ja, als padden staarten hadden, dan waren het geen padden meer! En is de kapitalistische produktiewijze dan niet "doordrongen van een rechtsopvatting", namelijk het recht van de kapitalist om de arbeiders uit te buiten? En als de schrijver ons dan vertelt, dat dit laatste niet *zijn* rechtsopvatting is, zijn we dan één stap verder?

Maar laat ons terugkeren tot het woningvraagstuk. Onze proudhonest laat nu zijn "rechtsopvatting" de vrije teugel en trakteert ons op de volgende ontroerende voordracht:

"We aarzelen niet te beweren, dat er geen vreselijker aanfluiting voor de hele kultuur van onze veelgeprezen eeuw bestaat, dan het feit dat in de grote steden negentig procent of meer van de bevolking geen plaats heeft die ze de hare kan noemen. Het ware knooppunt van moraal en gezinsleven, huis en haard, wordt weggevaagd door de sociale maalstroom ... in dit opzicht staan we ver beneden de wilde. De primitieve mens heeft

* Zie MEW, deel 23, pag. 99-100.

zijn hol, de australiër zijn lemen hut, de indiaan zijn eigen haardstede, maar de proletariër heeft feitelijk geen dak boven zijn hoofd," enz.

In deze klaagzang zien we het proudhonisme in heel zijn reaktionaire vorm. Om de moderne revolutionaire proletarische klasse te creëren was het absoluut noodzakelijk, dat de navelstreng, die de arbeider in het verleden aan de grond kluisterde, werd doorgesneden. De handwever, die naast zijn weefgetouw, zijn huisje, zijn tuintje en een lapje grond had, was ondanks alle ellende en politieke onderdrukking, een rustige, tevreden man, "godvruchtig en rechtschapen"; hij nam zijn hoed af voor de rijke, de priester en de staatsambtenaar, en was innerlijk een en al slaaf. Juist de moderne grootindustrie heeft de arbeider, die vroeger aan de grond geketend was, veranderd in een totaal bezitloze proletariër, bevrijd van alle traditionele banden, een *vogelvrije*. Juist deze economische omwenteling heeft de voorwaarden geschapen om een einde te maken aan de uitbuiting van de arbeidersklasse in haar laatste vorm, die van de kapitalistische produktie. En dan komt die huilebalk van een proudhonest jammeren, dat de arbeiders van huis en haard verdreven worden, wat volgens hem een grote stap terug zou zijn, in plaats van de allereerste voorwaarde voor hun geestelijke emancipatie.

Zevenentwintig jaar geleden heb ik (in "Die Lage der arbeitenden Klasse in England") de belangrijkste kenmerken van dit proces beschreven, dat de arbeiders van huis en haard verdreef, zoals dit in de achttiende eeuw in Engeland plaatsvond. De schanddaden, waaraan de grondbezitters en fabrikanten zich daarbij schuldig maakten, de schadelijke materiële en morele gevolgen die deze verdrijving noodzakelijkerwijze in de eerste plaats voor de betrokken arbeiders heeft gehad, zijn daar eveneens op passende wijze beschreven. Maar had het ooit bij mij op kunnen komen om dit, onder de gegeven omstandigheden absoluut noodzakelijk histories ontwikkelingsproces te beschouwen als een terugval tot een stadium van "ver voor de wilden"? Onmogelijk! De engelse proletariër van 1872 staat op een onmetelijk hoger nivo dan de wever op het platteland met zijn "huis en haard" van 1772. En zal de holbewoner met zijn hol, de australiër met zijn lemen hut, of de indiaan met zijn eigen haardstede, ooit in staat zijn tot een 'juni-opstand'* en een 'parijse kommune'?

* "De eerste grote slag tussen proletariaat en bourgeoisie" (Engels), de opstand van de parijse arbeiders van 24 tot 26 juni 1848, die door de minister van oorlog, Cavaignac, bloedig neergeslagen werd. (naar de redaktie MFW)

Dat de omstandigheden van de arbeiders, sinds de kapitalistische produktiewijze op grote schaal werd ingevoerd, in materieel opzicht over het algemeen slechter geworden zijn, daaraan twijfelt alleen de bourgeois. Maar moeten we daarom verlangend terugblikken naar de (ook zeer magere) vleespotten van Egypte, naar de kleine plattelandsindustrie, die slechts slavenzielen kweekte, of naar "de wilden"? Integendeel, pas het proletariaat dat door de moderne grootindustrie is ontstaan, - bevrijd van alle banden uit het verleden, ook die welke hen aan de grond kluisterden, opééngedreven in de grote steden -, is in staat de grote sociale omwenteling te volbrengen, die aan alle klasse-uitbuiting en iedere klasseheerschappij een einde zal maken. De handwevers op het platteland van vroeger met hun huis en haard zouden hiertoe nooit in staat zijn geweest, zo'n denkbeeld zou nooit in hen zijn opgekomen, laat staan dat ze zoiets zouden willen uitvoeren.

Voor Proudhon daarentegen is de gehele industriële revolutie van de laatste 100 jaar, de introductie van de stoomenergie en de grootscheepse fabrieksmatige produktie, die handarbeid vervangt door machines en de produktiviteit der arbeid verduizendvoudigt, een uiterst betreurenswaardige gebeurtenis, die nooit plaats had mogen vinden. De kleinburger Proudhon verlangt naar een wereld, waarin ieder mens een afzonderlijk en onafhankelijk produkt vervaardigt, dat onmiddellijk gekonsumeerd en op de markt geruild kan worden. Want zolang iedereen maar de volle waarde van zijn arbeid terugkrijgt in de vorm van een ander produkt, is aan de "eeuwige gerechtigheid" voldaan en de best denkbare wereld geschapen. Maar deze "best denkbare" wereld van Proudhon is reeds in de kiem gesmoord, onder de voet gelopen door de vooruitgang van de industriële ontwikkeling, die individuele arbeid in alle grote industrietakken allang vernietigd heeft en deze in de kleinere en allerkleinste takken van industrie nog dagelijks verder vernietigt. In plaats daarvan stelt zij de maatschappelijke arbeid, ondersteund door machines en onderworpen natuurkrachten, waarvan het eindprodukt - dat onmiddellijk geruild of gekonsumeerd kan worden - het resultaat is van gemeenschappelijke arbeid, verricht door de vele individuen, door wier handen het is moeten gaan. En juist dankzij deze industriële revolutie heeft de produktiviteit van de menselijke arbeid een zo hoog peil bereikt, dat - voor de eerste keer in de geschiedenis der mensheid - de mogelijkheid bestaat, om bij een rationele verdeling van de arbeid over allen, niet alleen genoeg te produceren voor een overvloedige konsumptie van alle leden van de maatschappij en voor een ruim reservfonds, maar ook om ieder individu voldoende vrije tijd te

laten, zodat de waardevolle elementen uit de histories overgeleverde kultuur - wetenschap, kunst, omgangsvormen, enz - niet alleen bewaard kunnen blijven, maar aan het monopolie van de heersende klasse onttrokken, in gemeenschappelijk bezit van de hele maatschappij veranderd en verder ontwikkeld kunnen worden. En hier gaat het nu juist om: zodra de produktiviteit van de menselijke arbeid dit punt heeft bereikt, verdwijnt ieder ekskuus voor het bestaan van een heersende klasse. Per slot van rekening was het uiteindelijke argument waarmee de klassenverschillen verdedigd werden altijd: er moet nu eenmaal een klasse zijn die zich niet hoeft te bekommeren om de produktie van zijn dagelijks levensonderhoud, teneinde tijd te hebben voor de geestelijke arbeid van deze maatschappij. Aan deze praatjes, die tot nu toe histories gerechtvaardigd waren, is nu voor eens en voor altijd iedere grondslag ontnomen door de industriële revolutie van de laatste honderd jaar. Het bestaan van een heersende klasse wordt met de dag een steeds grotere belemmering voor de ontwikkeling van de industriële produktiekracht, en evenzeer voor de ontwikkeling van de wetenschap, kunst en in het bijzonder de beschaafde omgangsvormen. Want grotere pummels dan onze moderne bourgeois zijn er nog nooit geweest.

Hier gaat onze vriend Proudhon geheel aan voorbij. Die wil "eeuwige gerechtigheid" en niets anders. Iedereen moet in ruil voor zijn produkt de volle opbrengst, de volle waarde van zijn arbeid, ontvangen. Maar het is een ingewikkelde zaak om dit aandeel in een produkt van de moderne industrie te berekenen. Want in de moderne industrie is niet duidelijk, welk aandeel ieder individu in het totaalprodukt heeft gehad. Bij het vroegere individuele ambacht kwam dit vanzelf overeen met het voltooide produkt. Verder verdwijnt door de moderne industrie meer en meer de individuele ruil, waarop het hele systeem van Proudhon gebaseerd is, namelijk de direkte uitwisseling tussen twee producenten, waarvan ieder het produkt van de ander neemt om het te konsumeren. Dientengevolge heeft het hele proudhonisme een reaktionaire trek; een afkeer van de industriële revolutie en de nu eens openlijk, dan weer bedekt uitgesproken wens om alles wat met moderne industrie te maken heeft - stoommachines, mechanische spinmachines en dat soort zaken - over boord te gooien, en terug te keren naar het oude solide handwerk. Dat we dan 99,9 % van onze produktiviteit zouden verliezen, de hele mensheid veroordeeld zou worden tot de ergste arbeidsslavernij, dat hongersnood tot de orde van de dag zou behoren, wat doet het er allemaal toe, als we er maar in slagen de ruilhandel zo te

organiseren dat ieder "de volle opbrengst van zijn arbeid" ontvangt, en de "eeuwige gerechtigheid" wordt gerealiseerd .

Fiat justitia, pereat mundus!

Gerechtigheid moet bestaan, al gaat de wereld ten gronde!

En de wereld zou inderdaad ten gronde gaan door deze proudhonistische kontrarevolutie, gesteld dat het mogelijk zou zijn haar te verwezenlijken.

Overigens spreekt het vanzelf, dat het ook bij de maatschappelijke produktiewijze, zoals die voortkomt uit de moderne grootindustrie, mogelijk is, iedereen van "de volle opbrengst van zijn arbeid" te verzekeren, voorzover deze uitdrukking enige betekenis heeft. En ze betekent slechts iets, als ze zó wordt opgevat, dat niet iedere individuele arbeider eigenaar wordt van "de volle opbrengst van zijn arbeid", maar dat de hele maatschappij, die louter uit arbeiders bestaat, bezitster wordt van het gemeenschappelijk produkt van haar arbeid. Dit produkt wordt gedeeltelijk voor konsumptie onder haar leden verdeeld, gedeeltelijk gebruikt voor vervanging en uitbreiding van de produktiemiddelen, en gedeeltelijk opgepot in een reservefonds voor produktie en konsumptie.

Na het bovenstaande weten we bij voorbaat al, hoe onze proudhonist het grote woningvraagstuk zal oplossen. Aan de ene kant wordt geëist, dat iedere arbeider zijn eigen huis heeft, waar hij ook eigenaar van is, zodat we niet langer "op een lager nivo dan de wilden" zullen staan. Aan de andere kant is ons verzekerd, dat de twee-, drie-, vijf-, of tienvoudige terugbetaling van de oorspronkelijke kostprijs van het huis, in de vorm van huur, zoals deze inderdaad plaatsvindt, gebaseerd is op een "rechtstitel", en dat deze rechtstitel in tegenspraak is met de "eeuwige gerechtigheid". De oplossing is eenvoudig: we schaffen de rechtstitel af, en verklaren krachtens de eeuwige gerechtigheid dat de betaalde huur een afbetaling van de prijs van het huis zelf is. Als men zijn premissen zo heeft opgesteld, dat de konklusie daar al in besloten ligt, vereist het natuurlijk geen grotere kundigheid dan die van een willekeurige charlatan om dit vooropgezette resultaat te voorschijn te toveren, en trots te wijzen op de onweerlegbare logika waaruit het voortvloeit.

En dat gebeurt hier ook. Het afschaffen van huurwoningen wordt tot noodzaak uitgeroepen, hetgeen uitmondt in de eis, dat iedere huurder eigenaar van zijn huis wordt. Hoe moeten we dat doen? Heel eenvoudig:

"Huurwoningen zullen worden afgekocht ... De vroegere huiseigenaar krijgt de waarde van zijn huis tot op de laatste cent uitbetaald. De huur is nu niet meer, zoals vroeger, de schatting die de huurder betaalt aan het eeuwig recht van het kapitaal, maar, vanaf de dag dat de afkoping van huurwoningen wordt afgekondigd, het nauwkeurig vastgestelde bedrag, dat de huurder betaalt als jaarlijkse afbetaling van het huis dat zijn bezit geworden is... De maatschappij zal op die manier veranderen in een gemeenschap van vrije en onafhankelijke huiseigenaren."

De proudhonist beschouwt het als een misdaad tegen de eeuwige gerechtigheid dat de huiseigenaar, zonder ervoor te werken, grond- en kapitaalrente kan trekken van het kapitaal dat hij in het huis heeft geïnvesteerd. Hij dekreteert, dat hieraan een eind moet komen, dat in huizen geïnvesteerd kapitaal geen rente, en als het om aangekocht grondbezit gaat, dit ook geen grondrente mag opbrengen. Nu zagen we reeds, dat de kapitalistische produktiewijze, die de basis van de huidige maatschappij vormt, hierdoor op geen enkele manier wordt aangetast. De spil waarom de uitbuiting van de arbeider draait, is de verkoop van de arbeidskracht aan de kapitalist en het gebruik dat de kapitalist van deze transactie maakt, het feit dat hij de arbeider dwingt veel meer te produceren dan de waarde die hij voor de arbeidskracht betaalt. Het is deze transactie tussen kapitalist en arbeider, waardoor alle meerwaarde wordt geproduceerd, die achteraf in de vorm van grondrente, handelwinst, kapitaalrente, belastingen enz. onder de verschillende soorten kapitalisten en hun dienaren verdeeld wordt. En nu komt onze proudhonist, die gelooft, dat, als we *één enkel soort* kapitalisten, en wel die kapitalisten die niet direkt arbeidskracht kopen, en dus ook geen meerwaarde laten produceren, zouden verbieden winst te maken of rente te trekken, we dan een stap verder zouden zijn! De hoeveelheid onbetaalde arbeid die de arbeidersklasse wordt afgenomen, zou precies even groot blijven, zelfs als het de huiseigenaren met ingang van morgen onmogelijk gemaakt zou worden, pacht en rente te innen. Dit weerhoudt onze proudhonist echter niet van de volgende verklaring:

"De afschaffing van huurwoningen is dus een van de *meest vruchtbare en grandioze doelstellingen*, die ooit aan het revolutionaire denken zijn ontsproten en moet *een van de hoogste eisen* worden van de sociaaldemokratie".

Helemaal de schreuderige aanprijzingen van een marktkoopman, zoals we dat van de grote Proudhon zelf gewend zijn; ook bij hem is het gekakel altijd omgekeerd evenredig aan de grootte van de eieren die hij gelegd heeft.

En stelt u zich de heerlijke situatie eens voor, als iedere arbeider, kleinburger en bourgeois gedwongen zou worden door jaarlijkse afbetalingen eerst gedeeltelijk en daarna volledig eigenaar te worden van zijn woning! Dit zou eventueel nog zin kunnen hebben in de industriegebieden van Engeland, waar de industrie groot, maar de arbeiderswoningen klein zijn en waar iedere gehuwde arbeider een eigen huisje bewoont. Maar in Parijs en in de meeste andere grote steden op het kontinent gaat een kleine industrie samen met grote huizen, die elk door tien, twintig of dertig gezinnen worden bewoond. Stelt U zich voor, dat op de dag van dit wereldbevrijdende dekreet, dat de afkoping van alle huurwoningen proklameert, ene Piet in een machinefabriek in Berlijn werkzaam is. Een jaar later is hij, laat ons zeggen, eigenaar van 1/15 deel van zijn appartement, dat bestaat uit een kleine kamer op de vijfde verdieping van een huis ergens in de buurt van de Hamburger Tor. Dan raakt hij zijn werk kwijt en spoedig treffen wij hem aan in een soortgelijk appartement op de derde verdieping van een huis aan de Pothof in Hannover met een schitterend uitzicht op de binnenplaats, hetgeen na een verblijf van vijf maanden voor precies 1/36 deel zijn eigendom geworden is, als een staking hem naar München verdrijft. Door een verblijf van 11 maanden aldaar wordt hij gedwongen eigenaar te worden van precies 11/180 deel van een nogal somber vertrek op de begane grond, achter de Ober-Angergass. Achtereenvolgende ontslagen, zoals dat de arbeiders tegenwoordig regelmatig overkomt, schepen hem op met het 7/360 deel van een niet minder aangename woning in St.Gallen, 23/180 van een andere in Leeds, en 347/56223 van weer een ander appartement in Seraing, dit laatste eksakt uitgerekend, opdat de 'eeuwige gerechtigheid' nergens tekort wordt gedaan. En wat heeft Piet nu in godsnaam aan zijn aandelen in al deze woningen? Wie geeft hem daarvoor de juiste waarde? Wáár moet hij de eigenaar of eigenaren van de resterende aandelen van de diverse appartementen waar hij vroeger woonde, vinden? En wat zijn precies de eigendomsverhoudingen van een of ander groot huis, met op elke verdieping bijvoorbeeld twintig appartementen, dat na de aflossingstermijn, wanneer de huurwoningen afgeschapt zijn, in het bezit is van misschien wel 300 eigenaren, die over de hele wereld verspreid zijn? Onze proudhonist zal hierop antwoorden, dat

tegen die tijd de proudhonistische wisselbank* bestaat, die altijd aan iedereen voor ieder arbeidsprodukt de volle waarde van zijn arbeid zal uitbetalen, en dus ook de volle waarde van een aandeel in een appartement. Maar ten eerste hebben we hier niets te maken met de proudhonistische wisselbank, aangezien deze in geen van de artikelen over het woningvraagstuk vermeld wordt; ten tweede berust zij op de merkwaardige vergissing, dat als iemand een waar wil verkopen, hij altijd een koper vindt die de volle waarde betaalt; ten derde ging de wisselbank in Engeland onder de naam Labour Exchange Bazar** meer dan eens failliet, voordat Proudhon hem uitvond.

De hele opvatting, dat de arbeider zijn huis moet *kopen*, berust alweer op het eerder genoemde reaktionaire uitgangspunt van Proudhon, die de omstandigheden, zoals die door de moderne grootindustrie zijn voortgebracht, als ziekelijke uitwassen beschouwt en vindt, dat de maatschappij geforceerd, dat wil zeggen tegen de ontwikkeling die ze de laatste honderd jaar gevolgd heeft in, teruggebracht moet worden tot een stadium waarin het oude stabiele individuele ambacht regel was; dit komt over het algemeen op niets anders neer dan het idealiseren van het herstel van het klein ambachtelijk bedrijf, dat reeds lang is verdwenen of aan het verdwijnen is. Pas wanneer de arbeiders weer in deze stabiele toestand teruggebracht zijn en de "sociale maalstroom" weer tot een rustig vaarwater geworden is, hééft de arbeider natuurlijk ook iets aan de eigendom van "huis en haard" en lijkt de hierboven geschetste afkopingstheorie minder absurd. Proudhon vergeet alleen, dat hij om dit te bereiken eerst de klok van de wereldgeschiedenis honderd jaar zal moeten teruggedraaien, en dat hij daarmee de arbeiders van tegenwoordig zou veranderen in net zulke geboorneerde, kruiperige, gluipeperige, slaafse zielen als hun betovergrootvaders.

* Proudhon trachtte *Proudhon's wisselbank* in het leven te roepen tijdens de revolutie van 1848-'49. Op 3 januari 1849 richtte hij in Parijs de Banque du peuple (de Volksbank) op. Ze bestond ongeveer twee maanden en dan nog alleen maar op papier. De bank "mislukte reeds, nog voor zij goed en wel op gang gekomen was" (*Marx*).
(noot redaktie MEW).

** 'Labour Exchange Bazar' of 'Equitable Labour Exchange Bazars or Offices' (Bazars voor rechtvaardige ruil van arbeidsprodukten), werden in verscheidene engelse steden door arbeiderskoöperaties opgericht; Robert Owen richtte in september 1832 in Londen de eerste arbeidsbazar op, die tot midden 1834 bestond. Op deze arbeidsbazars werden arbeidsprodukten geruild d.m.v. arbeids-papiergeld, dat het arbeidsuur als eenheid had. Deze utopiese poging om onder de kondities van de kapitalistische wareneconomie een warenruil zonder geld tot stand te brengen, was tot spoedige mislukking gedoemd. (noot redaktie MEW.)

Voorzover echter deze proudhonistische oplossing van het woningvraagstuk ook maar enige rationele en prakties toepasbare inhoud heeft, wordt ze tegenwoordig al uitgevoerd, maar deze realisatie komt niet voort uit het "revolutionaire denken", maar uit de groot-bourgeoisie zelf. Een uitstekend spaans blad, *La Emancipación* te Madrid, zegt hierover op 16 maart 1872:

"Er bestaat nog een andere methode om het woningvraagstuk op te lossen, en wel zoals werd voorgesteld door Proudhon. Op het eerste gezicht lijkt deze methode fantasties, maar bij nader onderzoek blijkt zij volslagen machteloos. Proudhon stelde voor, dat de huurders kopers zouden worden middels een aflossingsregeling, zodat de huur die jaarlijks wordt betaald, geldt als een gedeelte van de afbetaling van de waarde van het huis, waardoor de huurder na enige tijd eigenaar van deze woning wordt. Deze methode, die Proudhon als zeer revolutionair beschouwde, wordt tegenwoordig in alle landen door spekulatieondernemingen in praktijk gebracht, die zich door de huur te verhogen de twee- tot drievoudige waarde van het huis laten betalen. Dollfus en andere grote fabrikanten in Noordoost-Frankrijk hebben dit systeem niet alleen uitgevoerd om geld te verdienen, maar hadden daarmee bovendien politieke bijbedoelingen.

De slimste leiders van de heersende klassen hebben hun pogingen altijd gericht op het vergroten van het aantal kleine eigenaren om voor zichzelf een leger tegen het proletariaat op te bouwen. De burgerlijke revoluties van de laatste eeuw hebben de grote landgoederen van kerk en adel verdeeld in kleine percelen, net zoals de spaanse republikeinen tegenwoordig van plan zijn met het nog bestaande grootgrondbezit, waardoor een klasse van kleine grondeigenaren gekreëerd werd, die sindsdien het meest reaktionaire element in de maatschappij en een voortdurende rem op de revolutionaire beweging van het stedelijk proletariaat geworden is. Napoleon III trachtte in de steden een soortgelijke klasse te kreëren door het individuele aandeel in de staatschuld te verkleinen; Dollfus en zijn kollega's trachtten elk revolutionair elan bij hun arbeiders te smoren door hun kleine huisjes te verkopen die in jaarlijkse termijnen afbetaald moesten worden. Doordat zij de grond bezaten, poogden ze de arbeiders zo tevens te binden aan hun fabriek, vanaf het moment dat zij daar eenmaal werkten. Zodoende bracht het plan van Proudhon niet alleen de arbeidersklasse geen verlichting, het keerde zich zelfs rechtstreeks tegen haar."*

* Hoe deze oplossing van het woningvraagstuk door middel van het ketenen van de arbeider aan een eigen "huis" spontaan opkomt in de nabijheid van grote of snel groeiende Amerikaanse steden, ziet men in de volgende passage uit een brief van Eleanor Marx-Aveling, Indianapolis, van 28 nov. 1886: "In, of beter gezegd in de omgeving van Kansas City zagen wij erbarmelijke kleine houten hutten, zo'n drie kamers groot, nog helemaal in de wildernis; de grond, net groot genoeg om er een klein huisje op te zetten, kostte 600 dollar; het huisje zelf kostte nog eens 600 dollar, dat is samen 4800 mark voor een ellendig optrekje, een uur buiten de stad, in een modderige woestijn." Op deze manier gaan de arbeiders gebukt onder zware hypotheeklasten zelfs voor dit soort huizen en worden nu pas echt de slaven van hun broodheren; ze zijn gebonden aan hun huizen, ze kunnen niet weg, en moeten alle arbeidsvoorwaarden die hun worden aangeboden, aksepteren. (*noot van Engels bij de uitgave van 1887*)

Hoe moet het woningvraagstuk nu opgelost worden? Zoals ieder ander maatschappelijk probleem in de huidige maatschappij: door de geleidelijke economische aanpassing van vraag en aanbod, een oplossing die het probleem steeds weer opnieuw oproept en daarom geen oplossing is. Hoe een maatschappelijke revolutie dit vraagstuk zou oplossen, hangt niet alleen van de omstandigheden in elk afzonderlijk geval af, maar hangt ook samen met veel verderstreckende vraagstukken, waarvan een van de meest fundamentele de opheffing van de tegenstelling tussen stad en platteland is.

Aangezien het niet onze taak is, utopische systemen te ontwerpen voor de inrichting der toekomstige maatschappij, zou het volkomen nutteloos zijn nu op deze kwestie in te gaan. Maar één ding is zeker: er zijn in de grote steden reeds thans voldoende woonhuizen voorhanden om onmiddellijk een eind te maken aan elke werkelijke "woningnood", wanneer zij maar rationeel benut zouden worden. Dit kan natuurlijk alleen gebeuren door de tegenwoordige eigenaars te onteigenen, resp. door in hun huizen dakloze arbeiders of arbeiders die nu in een overvol huis wonen, te installeren. Zodra het proletariaat de politieke macht veroverd heeft, zal zo'n maatregel, geboden door het openbaar belang, even makkelijk uitvoerbaar zijn als andere vormen van ont-eigening en inkwartiering door de bestaande staat.

Onze proudhonist is evenwel niet tevreden met zijn voorgaande verrichtingen betreffende het woningvraagstuk. Hij moet het probleem vanaf het platvloerse aardse nivo verheffen tot in de sfeer van het hogere socialisme, zodat het zich ook daar kan waarmaken als een essentieel "onderdeel van het sociale vraagstuk".

"We nemen nu aan, dat de produktiviteit van het kapitaal werkelijk bij de horens gevat wordt, zoals vroeg of laat moet gebeuren, bijvoorbeeld door een overgangswet die de *rente van al het kapitaal vaststelt op 1 o/o*, maar let wel, met de bedoeling om ook dit percentage meer en meer tot nul te laten naderen, zodat uiteindelijk niets meer betaald zal worden dan *de arbeid die noodzakelijk is om het kapitaal om te zetten*. Zoals alle andere produkten vallen huizen en woningen natuurlijk ook binnen het kader van deze wet... De eigenaar zelf zal de eerste zijn om in te stemmen met een verkoop, omdat anders zijn huis leeg zou staan en het erin geïnvesteerde kapitaal domweg nutteloos zou zijn."

Deze passage bevat een van de voornaamste geloofsartikelen van de prou-

dhonistische katechismus en biedt een treffend voorbeeld van de daarin heersende verwarring.

De "produktiviteit van het kapitaal" is een idiotie die Proudhon kritiekloos van de burgerlijke ekonomen overneemt. Nu vangen ook de burgerlijke ekonomen aan met de stelregel, dat de arbeid de bron van alle rijkdom en de maat van de waarde van alle waren is. Maar ze moeten bovendien verklaren, hoe het komt dat de kapitalist die kapitaal voorschiet aan een industrieel of ambachtelijk bedrijf, aan het eind van de transactie niet alleen zijn voorgesloten kapitaal terugkrijgt, maar bovendien nog een winst. Daardoor moeten ze in allerlei tegenspraken verwickeld raken en ook het kapitaal een zekere produktiviteit toeschrijven. Niets toont duidelijker aan hoe diep Proudhon nog in het burgerlijk denken gevangen zit, dan het feit dat hij deze zegswijze over de produktiviteit van het kapitaal overneemt. In het allereerste begin zagen we reeds, dat de zogenaamde "produktiviteit van het kapitaal" niets anders is dan zijn inherente eigenschap, zich de onbetaalde arbeid van loonarbeiders toe te kunnen eigenen (welke eigenschap het kapitaal slechts onder de huidige maatschappelijke omstandigheden bezit, zonder welke het geen kapitaal zou zijn).

Maar Proudhon onderscheidt zich van de burgerlijke ekonomen in die zin, dat hij deze "produktiviteit van het kapitaal" niet rechtvaardigt, maar integendeel hierin een schending van de "eeuwige gerechtigheid" ontdekt. Het is deze produktiviteit die de arbeider verhindert de volle opbrengst van zijn arbeid te ontvangen. Daarom moet ze afgeschaft worden. Maar hoe? Door middel van een wetgeving die het verlagen en uiteindelijk tot nul terugbrengen van de *rentevoet* verplicht stelt. Dan zal, volgens onze proudhonist, het kapitaal ophouden produktief te zijn.

De rente op het uitgeleende *geld*kapitaal is slechts een deel van de winst; winst, hetzij op industrieel, hetzij op handelskapitaal, is slechts een deel van de meerwaarde die de kapitalistenklasse van de arbeidersklasse in de vorm van onbetaalde arbeid steelt. De economiese wetten die de rentevoet regelen zijn van die, welke de meerwaardevoet regelen, zó onafhankelijk als maar mogelijk is met wetten van één en dezelfde maatschappijvorm. Maar wat de verdeling van deze meerwaarde onder de afzonderlijke kapitalisten betreft, is het duidelijk, dat voor industriëlen en handelaren, die met veel door andere kapitalisten voorgesloten kapitaal in hun zaak werken, de winstvoet moet

stijgen in dezelfde mate als de rentevoet daalt, bij gelijk blijven van alle overige factoren. De verlaging en uiteindelijke afschaffing van de rentevoet zou dus op geen enkele manier de zogenaamde "produktiviteit van het kapitaal" werkelijk "bij de horens vatten". Het zou geen ander effect hebben dan een herverdeling onder de afzonderlijke kapitalisten van de onbetaalde meerwaarde, die de arbeidersklasse is afgenomen. Het zou geen voordeel opleveren voor de arbeider ten opzichte van de industriële kapitalist, wél voor de industriële kapitalist ten opzichte van de rentenier.

Vanuit zijn juridies standpunt verklaart Proudhon de rentevoet, zoals alle economische feiten, niet vanuit de voorwaarden der maatschappelijke produktie, maar vanuit de staatswetten, die de algemene uitdrukking van deze voorwaarden zijn. Vanuit dit gezichtspunt, waaraan ieder vermoeden van een samenhang tussen de staatswetten en de produktievoorwaarden van de maatschappij ontbreekt, moeten deze staatswetten wel zuiver willekeurige verordeningen lijken, die op elk moment evengoed door hun exakte tegendeel vervangen zouden kunnen worden. Niets is derhalve voor Proudhon gemakkelijker dan een dekreet uit te vaardigen - zo gauw hij daartoe de macht heeft - dat een verlaging van de rentevoet tot 1 o/o behelst. En als alle overige maatschappelijke omstandigheden blijven zoals ze waren, dan zal dit proudhonistische dekreet slechts op papier bestaan. De rentevoet zal zich blijven richten naar de economische wetten waaraan ze heden ten dage is onderworpen, alle dekreten ten spijt. Kredietwaardige personen zullen net als vroeger geld blijven lenen tegen 2, 3, 4 en meer o/o alnaargelang de omstandigheden en het enige verschil zal zijn, dat de renteniers zorgvuldig uitkijken en alleen geld voorschieten aan mensen van wie geen proces te verwachten is. En daar komt bij, dat dit grootse plan om het kapitaal van zijn "produktiviteit" te beroven zo oud is als de weg naar Rome, zo oud als ... de "woekerwetten", die niets anders beogen dan de rentevoet aan banden te leggen en nu overal zijn afgeschaft, omdat ze in de praktijk onophoudelijk werden overtreden of ontdoken en de staat zijn machteloosheid moest bekennen tegenover de wetten van de maatschappelijke produktie. En moet het opnieuw introduceren van deze middeleeuwse en onuitvoerbare wetten "de produktiviteit van het kapitaal bij de horens vatten"?

Men ziet: hoe nauwkeuriger men het proudhonisme onderzoekt, des te reaktionairder het blijkt.

En als vervolgens op deze manier de rentevoet tot nul is gereduceerd en de

rente op kapitaal aldus is afgeschaft, dan "zou niets meer betaald hoeven worden dan de arbeid die nodig is om het kapitaal om te zetten". Dat wil zeggen dat afschaffing van de rentevoet gelijk is aan afschaffing van de winst en zelfs van de meerwaarde. Maar als het mogelijk zou zijn de rente per decreet *werkelijk* af te schaffen, wat zou daarvan het gevolg zijn? De klasse van *renteniers* zou niet langer gestimuleerd worden haar kapitaal uit te lenen in de vorm van voorschotten, maar zou het voor eigen rekening investeren in eigen industriële ondernemingen of in n.v.'s. De hoeveelheid meerwaarde die door de kapitalisten wordt onttrokken aan de arbeidersklasse zou hetzelfde blijven; slechts de verdeling ervan zou veranderen en dan nog in geringe mate.

In feite ziet onze proudhonist over het hoofd, dat ook nu reeds bij de warenkoop in de burgerlijke maatschappij gemiddeld niet meer wordt betaald dan "de arbeid die nodig is om het kapitaal om te zetten" (bedoeld is de arbeid die nodig is om een bepaalde waar te produceren). Arbeid is de maatstaf voor de waarde van alle waren, en in de huidige maatschappij - afgezien van de schommelingen op de markt - is het absoluut onmogelijk, dat er in totaal gemiddeld meer betaald wordt voor de waren dan de arbeid die nodig is voor de produktie ervan. Nee, nee, mijn beste proudhonist, de moeilijkheid ligt ergens anders, deze ligt hierin, dat de "arbeid die nodig is om het kapitaal om te zetten" (om uw verwarde terminologie aan te houden) juist *niet volledig* wordt betaald. Hoe dit in zijn werk gaat kun je opzoeken bij Marx ("Kapitaal", pag. 128-160*).

Maar dat is nog niet alles. Als de *rente op kapitaal* (Kapitalzins) wordt afgeschaft dan is de *huishuur* (Mietzins) daarmee ook afgeschaft, want "zoals alle andere produkten vallen natuurlijk ook huizen en woningen binnen het kader van deze wet." Dit is geheel en al in de geest van de oude majoor die zijn jonge rekrut bij zich riep en zei:

"Zeg, ik hoor dat je dokter bent; je kunt je van tijd tot tijd wel bij mij melden; als je een vrouw met 7 kinderen hebt, is er altijd wel werk aan de winkel".

Rekrut: "Neemt u me niet kwalijk, majoor, maar ik ben doctor in de filosofie".

Majoor: "Dat is me allemaal om het even, een pillendraaier is een pillendraaier".

* Zie MFW, deel 23, pag. 179-209.

Onze proudhonist doet hetzelfde: huishuur (Mietzins) of kapitaalrente (Kapitalzins), het is hem om het even, rente is rente, een pillendraaier is een pillendraaier. We hebben in het voorgaande gezien dat de huurprijs (Mietpreis) gewoonlijk huishuur (Mietzins) genoemd, als volgt is samengesteld:

1. voor een deel grondrente;
2. voor een deel rente op het bouwkapitaal, inclusief de winst van de bouwondernemer;
3. een deel bestemd voor reparatie- en verzekeringskosten;
4. een deel dat het bouwkapitaal, inclusief de winst, in jaarlijkse termijnen in overeenstemming met de geleidelijke veroudering van het huis, afschrijft.

En nu zou het zelfs een blinde duidelijk moeten zijn, dat

"de eigenaar zelf als eerste in zou stemmen met een verkoop, omdat anders zijn huis leeg zou staan en het erin geïnvesteerde kapitaal domweg nutteloos zou zijn".

Natuurlijk. Als de rente op geleend kapitaal wordt afgeschaft zal geen huis-eigenaar daarna voor zijn huis nog een cent huur kunnen krijgen, eenvoudigweg omdat men in plaats van huur ook *huurrente* kan zeggen en de 'huurrente' een deel bevat dat werkelijk kapitaalrente is. Een pillendraaier is een pillendraaier. En zoals de woekerwetten met betrekking tot de normale kapitaalrente lamgelegd konden worden door ze domweg te ontduiken, zo hebben ze zeker nooit in de verste verte het tarief van de huishuur aangetast. Het was pas voorbehouden aan Proudhon zich in te beelden, dat zijn nieuwe woekerwet niet alleen de eenvoudige kapitaalrente maar ook de gekompliceerde huurrente van woningen zonder meer zou kunnen regelen en geleidelijk afschaffen. Waarom dan het "domweg nutteloze" huis voor duur geld van de eigenaar gekocht zou moeten worden, en waarom de eigenaar onder zulke omstandigheden niet zelf geld toe zou geven om van dit "domweg nutteloze" huis af te raken om zich de reparatiekosten te besparen - hierover worden we in het onzekere gelaten.

Na deze overweldigende prestatie in de sfeer van het hogere socialisme (supra-socialisme noemde de grote Proudhon het zelf) staat onze proudhonist zich zelf toe nog wat hoger te vliegen:

"Het enige wat ons nu nog rest is het trekken van enige konklusies om ons zo belangrijke onderwerp van alle kanten volledig te belichten."

En wat zijn deze konklusies dan wel? Deze volgen net zo min uit het voorgaande als de waardeloosheid van de woonhuizen uit het afschaffen van de rentevoet volgt. Ontdaan van de pompeuze en plechtstatige fraseologie van onze auteur, behelzen ze niets anders dan dat, om de afwikkeling van de aflossingsprocedure van huurwoningen te vergemakkelijken, het volgende wenselijk is: 1. exakte statistiese gegevens over dit onderwerp; 2. een goede gezondheidsinspektie; 3. koöperaties van bouwvakarbeiders die de bouw van nieuwe woningen op zich kunnen nemen. Allemaal heel mooi en aardig, maar ondanks alle uitbundige frasen waarmee ze gepresenteerd worden, brengen zij volstrekt geen licht in de duisternis van Proudhon's warrige gedachtenwereld.

Iemand die zo iets groots verricht heeft, heeft dan ook het recht om een ernstige vermaning tot de duitse arbeiders te richten:

"Deze en soortgelijke vragen zijn ons inziens ten zeerste de aandacht van de sociaal-demokratie waard ... Moge zij naar evenveel inzicht als hier m.b.t. het woningvraagstuk ook m.b.t. andere, even belangrijke problemen streven, zoals *krediet*, *staatsschulden*, *privéschulden*, *belastingen*," enz.

Aldus stelt onze proudhonist ons hier een hele reeks artikelen over "soortgelijke vraagstukken" in het vooruitzicht, en als hij ze allemaal even uitvoerig behandelt als het huidige "zo belangrijke onderwerp", heeft de "Volksstaat" genoeg kopij voor een heel jaar. Maar we kunnen hierop vooruit lopen - het komt allemaal neer op wat al eerder is gezegd: de kapitaalrente moet afgeschaft worden en daarmee vervalt ook de rente op privé- en staatsschulden, krediet zal voor niets te krijgen zijn, enz. Dezelfde magiese formule wordt op elk willekeurig onderwerp toegepast en bij elk afzonderlijk geval wordt hetzelfde verbluffende resultaat verkregen met onverbidelijke logika, namelijk dat als de kapitaalrente afgeschaft is, men over het opgenomen geld geen rente meer hoeft te betalen.

Het zijn trouwens wel mooie problemen waarmee onze proudhonist ons bedreigt: *krediet!* Wat voor krediet heeft de arbeider nodig, behalve dat van week tot week, of het krediet bij het pandhuis? Of hij dit krediet nu gratis of tegen rente krijgt, zelfs tegen de woekerrente die hem bij het pandhuis wordt berekend, wat maakt hem dat uit? En als hij er over het algemeen enig voordeel van ondervindt, d.w.z. als de produktiekosten van de arbeidskracht dalen, zou dan de prijs van de arbeidskracht noodgedwongen niet mee moeten dalen? Maar voor de bourgeois en in het bijzonder de klein-

burger, voor hén is krediet een belangrijke zaak, en met name voor de kleinburger zou het bijzonder prettig zijn om ten alle tijde krediet op te kunnen nemen, en dan nog wel zonder rente te betalen. - "Staatsschulden"! De arbeidersklasse weet dat zij die niet gemaakt heeft, en als zij aan de macht komt, zal zij de aflossing ervan over laten aan hen die deze schulden hebben veroorzaakt. - "Privéschulden"! zie krediet. - "Belastingen"! Een zaak die de bourgeoisie zeer veel en de arbeiders weinig interesseert: wat de arbeider aan belasting betaalt, gaat op den duur op in de produktiekosten van de arbeidskracht en moet daarom door de kapitalist vergoed worden. Al deze zaken die ons als uiterst belangrijk voor de arbeidersklasse worden afgeschilderd, zijn in werkelijkheid slechts voor de bourgeois van essentieel belang en in nog hogere mate voor de kleinburger; en, in tegenstelling tot Proudhon, blijven wij erbij, dat de arbeidersklasse niet geroepen is, te waken over de belangen van deze klassen.

Onze proudhonist zegt niets over het grote vraagstuk, dat de arbeiders wérkelijk aangaat, het vraagstuk van de verhouding tussen kapitalist en loonarbeider, de vraag hoe het komt dat de kapitalist zich kan verrijken door de arbeid van zijn arbeiders. Weliswaar hield zijn heer en meester zich er zelf mee bezig, maar hij heeft hierover geen enkele opheldering verschaft. Zelfs in zijn laatste geschriften is hij in wezen niet verder gekomen dan in zijn "Philosophie de la misère", dat al in 1847 door Marx zo vernietigend tot niets werd gereduceerd.

Het is al erg genoeg, dat de arbeiders in de latijnse landen 25 jaar lang nauwelijks ander socialisties geestelijk voedsel hadden dan de geschriften van deze "socialist uit het tweede keizerrijk" en het zou een nog grotere ramp zijn als de proudhonistische theorie nu ook nog Duitsland zou overspoelen. Maar daarvoor hoeven we niet bang te zijn. In theoreties opzicht zijn de duitse arbeiders vijftig jaar voor op de proudhonen, en het zal voldoende zijn, dit ene probleem, het woningvraagstuk, als voorbeeld te stellen, om verdere moeilijkheden in dit opzicht te voorkomen.

Deel 2

Hoe de bourgeoisie het woningvraagstuk oplost

I

In het deel over de *proudhonistische* oplossing van het woningvraagstuk werd aangetoond, hoe zeer de kleinburgerij direkt belang heeft bij deze zaak. Maar ook de grootbourgeoisie heeft er - zij het indirekt - zeer veel belang bij. De moderne natuurwetenschap heeft aangetoond, dat de zgn. "armenwijken", waarin de arbeiders dicht op elkaar gepakt leven, de broedplaatsen zijn van al die besmettelijke ziekten die van tijd tot tijd onze steden teisteren. Cholera, tyfus, tyfeuze koortsen, pokken en andere levensgevaarlijke ziekten verspreiden hun bacillen in de pestilente lucht en het vergiftigde water van deze arbeiderswijken. Hier sterven de ziektekiemen haast nooit helemaal uit, en zodra de omstandigheden dat toelaten, ontwikkelen zij zich tot epidemieën en verspreiden zich dan buiten hun broedplaatsen tot in de frisse en gezonde wijken waar de heren kapitalisten wonen. De heersende klasse kan zich niet ongestraft het genoeggen veroorloven om epidemische ziekten onder de arbeidersklasse te laten ontstaan; de gevolgen slaan op haar zelf terug en de engel des doods houdt in haar rijen even meedogenloos huis als in de rijen der arbeiders.

Zodra dit eenmaal wetenschappelijk was vastgesteld, ontstaken de menslievende

burgers in nobele wedijver aangaande de gezondheid van hun arbeiders. Verenigingen werden opgericht, boeken geschreven, voorstellen ontworpen, wetten bediscussieerd en uitgevaardigd om de oorzaken van de steeds terugkerende epidemieën weg te nemen. De woonomstandigheden van de arbeiders werden onderzocht en pogingen ondernomen, de meest schrijnende misstanden op te heffen. Met name in Engeland, waar de meeste grote steden bestonden en de grootbourgeoisie daarom het grootste risico liep, legde men een uitgebreide activiteit aan de dag. Regeringskommissies werden benoemd om een onderzoek in te stellen naar de gezondheidssituatie van de arbeidersklasse. Hun rapporten, die door hun akkuratete, volledigheid en onpartijdigheid gunstig afstaken bij alle bronnen van het kontinent, legden de grondslag voor nieuwe, meer of minder ingrijpende wetten. Hoe onvolmaakt deze wetten ook zijn, toch overtreffen ze verre alles wat tot dusver op het kontinent in deze richting is gedaan. Desondanks brengt de kapitalistische maatschappijorde noodzakelijkerwijze telkens weer misstanden voort die opgeheven moeten worden, en wel zó onafwendbaar dat men zelfs in Engeland met het opheffen ervan nauwelijks een stap verder gekomen is.

In Duitsland duurde het zoals gewoonlijk veel langer, voordat de chroniese infectiehaarden die ook daar bestonden, in zo'n acuut stadium kwamen, dat de grootbourgeoisie wel uit haar slaap wakkergeschud móest worden. Maar haastige spoed is zelden goed, en zo ontstond tenslotte ook in Duitsland een burgerlijke literatuur over de volksgezondheid en het woningvraagstuk, een waterig aftreksel van haar buitenlandse, en voornamelijk engelse voorgangers, ten opzichte waarvan men d.m.v. welluidende, plechtige frasen een hoger staande opvatting voorwendt. Tot deze literatuur behoort "*Die Wohnungszustände der arbeitenden Classen und ihre Reform*", door *Dr. Emil Sax*, Wenen 1869.

Ik heb dit boek alleen uitgekozen als voorbeeld van de burgerlijke behandeling van het woningvraagstuk, omdat het een poging doet de burgerlijke literatuur over dit onderwerp zoveel mogelijk samen te vatten. En het is fraaie literatuur die onze auteur als "bron" gebruikt heeft! Van de engelse parlementaire rapporten, de werkelijke hoofdbronnen, worden slechts drie van de alleroudste met name genoemd; het hele boek bewijst, dat de auteur *zelfs nooit één ervan heeft ingezien*. Daarentegen worden ons een hele serie banaal burgerlijke, goedgemeend filistijnse en hypokriet filantropiese geschriften voorgeschoteld: Ducpétiaux, Roberts, Hole, Huber, de handelingen van de engel-

se kongressen over sociale wetenschappen (of liever sociale kolder), het tijdschrift van "De maatschappij voor het welzijn van de arbeidersklasse in Pruisen", het officiële oostenrijkse rapport over de wereldtentoonstelling in Parijs, de officiële bonapartistiese rapporten over hetzelfde onderwerp, de "Illustrated London News"* , "Über Land und Meer"*** en tenslotte, "een erkende autoriteit", een man van "scherpzinnige praktische opvattingen", van "overtuigende welbespraaktheid", te weten *Julius Faucher!* Het enige wat nog ontbreekt in deze bronvermelding zijn de "Gartenlaube"***, "Kladderadatsch"**** en de soldaat derde klas Kutschke*****.

Om geen enkel misverstand te laten bestaan over zijn standpunt, verklaart Herr Sax op pag. 22:

"Met sociale economie bedoelen wij de leer van de volkshuishouding voorzover ze op sociale vraagstukken betrekking heeft; of, beter gezegd, het totaal van methoden en middelen welke deze wetenschap ons biedt, *om op basis van haar 'ijzeren' wetten binnen het kader van de heersende maatschappijorde, de zogenaamde(!) bezitloze klassen tot het nivo van de bezittende klassen te verheffen.*"

We gaan niet in op de verwarde voorstelling dat "de leer van de volkshuishouding", of politieke economie zich überhaupt met andere dan "sociale" vraagstukken zou bezighouden. Wij zullen onmiddellijk doorstoten tot de kern van de zaak.

Dr. Sax eist dat de "ijzeren wetten" van de burgerlijke economie, het "kader van de heersende maatschappijorde", met andere woorden, de kapitalistische produktiewijze, onveranderd moeten blijven voortbestaan, terwijl toch de "zogenaamde bezitloze klassen" verheven moeten worden "tot het nivo van de bezittende klasse". Nu is het echter een onontkoombare voorwaarde van de ka-

* Illustrated London News: burgerlijk weekblad met grote oplage, opgericht in 1842 - (noot red. MEW).

** Über Land und Meer: geïllustreerd tijdschrift, voor het eerst verschenen in Stuttgart in 1858, voortgezet tot 1923 - (noot red. MEW).

*** Die Gartenlaube: een geïllustreerd familieblad, literair weekblad van kleinburgerlijke huize; verscheen van 1853 tot 1903 in Leipzig en van 1903 tot 1943 in Berlijn - (noot red. MEW).

**** Kladderadatsch: humoristies, satiries weekblad, in 1848 in Berlijn opgericht - (noot red. MEW).

***** Soldaat derde klas August Kutschke: pseudoniem van de dichter Gotthelf Hoffmann, die een patrioties soldatenlied schreef tijdens de frans-duitse oorlog van 1870-1871. (noot red. MEW).

pitalistische produktiewijze dat niet een zogenaamde, maar een werkelijke bezitloze klasse bestaat, een klasse die niets anders dan haar arbeidskracht te verkopen heeft, en die dan ook gedwongen is deze arbeidskracht te verkopen aan de industriële kapitalisten. De taak van de nieuwe wetenschap, de sociale economie, uitgevonden door Herr Sax, bestaat dus in het vinden van de middelen en methoden om - in een maatschappelijke situatie die berust op de tegenstelling tussen enerzijds kapitalisten, eigenaars van alle grondstoffen, produktiemiddelen en middelen van bestaan, en anderzijds bezitloze loonarbeiders, die slechts hun arbeidskracht en verder niets het hunne kunnen noemen - om binnen deze maatschappijorde alle loonarbeiders te veranderen in kapitalisten zonder dat deze ophouden loonarbeiders te zijn.

Herr Sax denkt dat hij dit probleem heeft opgelost. Misschien zou hij zo vriendelijk willen zijn ons te laten zien, hoe alle soldaten van het franse leger, die sinds de dagen van Napoleon allen een maarschalkstaf in hun ransel dragen, veranderd kunnen worden in veldmaarschalken zonder op te houden gewone soldaten te zijn. Of hoe men het voor elkaar krijgt, alle veertig miljoen onderdanen van het Duitse Rijk tot Duits keizer te maken.

Het is het wezen van het burgerlijk socialisme, de wortel van al het kwaad van de huidige maatschappij te willen handhaven en tegelijkertijd dit kwaad te willen uitdrijven. Zoals reeds in het "Kommunisties Manifest" werd gesteld, willen de burgerlijke socialisten "de sociale misstanden opheffen om het voortbestaan van de burgerlijke maatschappij te verzekeren", zij willen "*de bourgeoisie zonder het proletariaat*".* We hebben gezien dat Herr Sax het probleem op exakt dezelfde wijze formuleert. De oplossing ervan vindt hij in de oplossing van het woningvraagstuk. Hij is van mening, dat

"door verbetering van de huisvesting van de werkende klassen de beschreven lijfelijke en geestelijke ellende met sukses te verhelpen zou zijn en op deze wijze, *uitsluitend* door radikale verbetering van de woonomstandigheden het grootste deel van deze klassen uit het moeras van hun vaak nauwelijks menswaardig bestaan verheven kan worden tot de zuivere hoogten van materieel en geestelijk welzijn" (pag. 14).

Terloops zij opgemerkt, dat de bourgeoisie er belang bij heeft, het bestaan van een proletariaat dat geschapen is door de burgerlijke produktieverhoudingen, en een voorwaarde vormt voor het voortbestaan van deze verhoudingen, te verdoezelen. Daarom vertelt Herr Sax ons (op pag. 21) dat onder het

* Zie MEW, deel 4, pag. 488.

begrip werkende klassen behalve de arbeiders in eigenlijke zin alle "onbemiddelde maatschappelijke klassen", "kleine luiden in het algemeen, zoals handwerkslieden, weduwen, gepensioneerden(!), lagere ambtenaren enz." verstaan moeten worden. Het burgerlijk socialisme reikt het kleinburgerlijk socialisme de hand.

Vanwaar komt nu die woningnood? Hoe ontstond ze? Als een echte bourgeois kan Herr Sax niet weten, dat zij een noodzakelijk produkt van de burgerlijke maatschappijvorm is; dat ze niet kan ontbreken in een maatschappij waarin de grote arbeidende massa uitsluitend aangewezen is op arbeidsloon, dus op de hoeveelheid levensmiddelen die noodzakelijk is voor hun bestaan en voortplanting; een maatschappij waarin permanente vernieuwing van het machinepark e.d. voortdurend massa's arbeiders van hun werk berooft; waarin heftige, periodiek terugkerende industriële schommelingen enerzijds het bestaan van een groot reserveleger van werkeloze arbeiders tot gevolg hebben, anderzijds het merendeel der arbeiders van tijd tot tijd zonder werk op straat werpen; waarin de arbeiders massaal op elkaar gepakt worden in de grote steden, en wel sneller dan er onder de huidige kondities woningen voor hen tot stand komen; waarin bijgevolg er zelfs voor de smerigste zwijnestallen nog altijd huurders gevonden kunnen worden; een maatschappij tenslotte, waarin de huiseigenaar in zijn hoedanigheid van kapitalist niet alleen het recht, maar vanwege de konkurrentie in zekere zin ook de plicht heeft, zonder enige skrupule de hoogst mogelijke huur uit zijn eigendom te persen.

In zo'n maatschappij is de woningnood geen toeval; ze is er een noodzakelijk instituut en kan, samen met alle gevolgen voor de gezondheid, enz., alleen afgeschaft worden als de gehele maatschappijorde waar ze uit voortkomt radikaal wordt omgewenteld. Maar dit inzicht blijft het burgerlijk socialisme ontzegd. Het *mag* de woningnood niet uit de bestaande verhoudingen verklaren. En daarom blijft het niets anders over dan de woningnood met moraliserende frasen uit de slechte aard van de mens te verklaren, zogezegd uit de erfzonde.

"En hier moeten we erkennen - en kunnen bijgevolg ook niet ontkennen" (gedurfde konklusie!) - "dat de schuld ... voor een deel *bij de arbeiders zelf* als woningzoekenden, en voor een ander, weliswaar veel groter deel, bij diegenen ligt, wier taak het is, in de behoefte te voorzien of die, hoewel zij over de vereiste middelen beschikken, geen pogingen doen in de behoefte te voorzien, namelijk *de bezittende, hogere maatschappelijke klassen*. De schuld aan de kant van deze laatsten bestaat daarin, dat zij het

niet als hun taak hebben gezien voor een voldoende aanbod van goede woningen te zorgen”.

Zoals Proudhon ons van de ekonomie naar de juristerij leidt, zo leidt onze burgerlijke socialist ons hier van de ekonomie naar de moraal. En niets is natuurlijker. Wie de kapitalistische produktiewijze, de ”ijzeren wetten” van de huidige burgerlijke maatschappij, voor onaantastbaar verklaart en toch haar onplezierige, maar noodzakelijke gevolgen wil afschaffen, kan niets anders doen dan moraliserende preken tot de kapitalisten houden, preken waarvan de ontroerende uitwerking onder invloed van het partikulier belang, en zonodig van de konkurrentie, weer als sneeuw voor de zon verdwijnt. Deze moraliserende preken zijn feitelijk hetzelfde als die van de moedereend aan de rand van de vijver, waarin ze de jonge eendjes die ze heeft uitgebreed, vrolijk ziet rondzwemmen. Jonge eendjes begeven zich te water, hoewel dit vol gevaar is, en kapitalisten werpen zich op winst, hoewel deze harteloos is. ”Er is geen plaats voor sentiment als het over geld gaat”, zei de oude Hansemann al, en die wist er meer van dan Herr Sax.

”Goede woningen zijn zo duur, dat het voor het merendeel van de arbeiders *absoluut onmogelijk* is om er te gaan wonen. Het grootkapitaal ... is terughoudend met investeringen in woningen voor de werkende klassen ... en dus vallen deze klassen wat betreft hun woningbehoefte voor het grootste deel ten prooi aan spekulanten”.

Walgelijke spekulanten - het grootkapitaal spekeert natuurlijk nooit!
Maar het is geen boze opzet, het is alleen onwetendheid die het grootkapitaal ervan weerhoudt te spekuleren in arbeidershuizen:

”De huiseigenaren *weten* helemaal niet, wat een grote en belangrijke rol een normale bevrediging van woonbehoeften speelt; zij *weten niet wat zij het volk aandoen* door het over het algemeen zulke onverantwoord slechte en schadelijke woningen aan te bieden, en tenslotte, *weten* ze niet welke schade zij zichzelf hiermee berokkenen” (pag. 27).

Buiten de onwetendheid van de kapitalisten is echter ook de onwetendheid van de arbeiders nodig om samen de woningnood te doen ontstaan. Nadat Herr Sax heeft toegegeven, dat ”de onderste lagen” van de arbeiders ”zich genoopt zien, waar en hoe dan ook, een verblijf voor de nacht te zoeken om niet geheel dakloos te blijven, en in dit opzicht absoluut weerloos en hulpeloos zijn”, vertelt hij ons:

"Want het is een welbekend feit, dat velen onder hen (de arbeiders) door zorgeloosheid, maar hoofdzakelijk door onwetendheid, hun lichaam - men zou haast zeggen op virtuoze wijze - de voorwaarden voor een natuurlijke ontwikkeling en een gezond bestaan ontzeggen omdat ze *niet het flauwste begrip hebben* van rationele hygiëne, en vooral niet van de enorm belangrijke rol die de woning daarbij speelt" (pag. 27).

Hier komt de burgerlijke aap uit de mouw. Terwijl bij de kapitalisten de "schuld" tot onwetendheid werd teruggebracht, is de onwetendheid bij de arbeiders slechts de oorzaak van hun schuld. Luister maar:

"Daardoor komt het dus" (namelijk door onwetendheid) "dat zij, als zij ook maar iets kunnen besparen op de huur, in donkere, vochtige en ontoereikende woningen trekken, woningen kortom die een aanfluiting zijn voor alle eisen van de hygiëne..., dat vaak meerdere gezinnen samen één woning, ja zelfs één enkele kamer huren - dit alles om zo weinig mogelijk aan de woning uit te geven, terwijl ze daarnaast hun inkomen *op een werkelijk godloze wijze verspillen aan drank en dat soort ijdele genoegens*".

Het geld dat de arbeiders "verspillen aan tabak en jenever" (pag. 28), het "leven in de taplokalen met alle betreuenswaardige gevolgen van dien, waardoor de arbeidersstand telkens weer als door een loden gewicht in het moeras teruggezogen wordt", ligt Herr Sax inderdaad als een loodzware last op de maag. Dat in de gegeven situatie drankzucht onder de arbeiders een noodzakelijk produkt is van hun leefomstandigheden, even noodzakelijk als tyfus, misdaad, ongedierte, deurwaarders en andere maatschappelijke ziekten, zó noodzakelijk in feite dat het gemiddeld aantal van diegenen die aan alcoholisme te gronde gaan te voren berekend kan worden, dat kan Herr Sax zich niet veroorloven te weten. Overigens zei mijn oude schoolmeester al tegen me: "Het gewone volk gaat naar de kroeg, de meer gegoeden naar de societeit", en daar ik in beide ben geweest, kan ik de juistheid hiervan bevestigen.

Al dat gepraat over "onwetendheid" van beide kanten leidt tot niets anders dan de oude frasen over de gelijke belangen van kapitaal en arbeid. Als de kapitalisten hun werkelijke belangen kenden, dan zouden ze de arbeiders goede huizen geven en hun positie in het algemeen verbeteren; en als de arbeiders hun werkelijke belangen begrepen, dan zouden ze niet gaan staken, dan zouden zij zich niet inzetten voor de sociaal-demokratie, zij zouden niet aan politiek doen, maar braaf hun meerderen, de kapitalisten, volgen. Helaas zoeken beide kanten hun belangen heel ergens anders dan in de preken van Herr Sax en zijn talloze voorgangers. Het evangelie van de harmonie

tussen kapitaal en arbeid wordt nu al bijna vijftig jaar verkondigd, en de burgerlijke filantropie heeft om deze harmonie te bewijzen, grote sommen geld gespendeerd aan de bouw van model-instellingen; maar zoals we nog zullen zien, zijn we vandaag de dag nog even ver als vijftig jaar geleden.

Onze auteur gaat nu in op de praktische oplossing van het probleem. Hoe weinig revolutionair Proudhon's voorstel om de arbeiders *eigenaar* van hun woning te maken was, kan men reeds opmaken uit het feit dat het burgerlijk socialisme reeds vóór hem probeerde dit in praktijk te brengen en dit nog steeds probeert. Ook Herr Sax verklaart, dat het woningvraagstuk alleen volledig op te lossen is door de overdracht van het eigendom van de woning in handen van de arbeiders (pag. 58 en 59). Meer nog, hij raakt in dichtertelijke vervoering bij deze gedachte, en barst in de volgende hoogdravende ontboezeming uit:

"Er is iets eigenaardigs aan het verlangen naar een eigen stuk grond dat de mens is aangeboren; het is een aandrang die zelfs het *koortsachtig pulserende ekonomies leven* van tegenwoordig niet heeft kunnen doen afzwakken. Het is het onbewust aanvoelen van de betekenis van de ekonomiese verworvenheid, die in het grondbezit tot uiting komt. Hiermee krijgt ieder mens een veilig houvast: hij is als het ware vast in de aarde geworteld en ieder ekonomies stelsel (!) vindt hierin zijn meest duurzame grondslag. Maar de zegeningen van het grondbezit stijgen ver uit boven deze materiële voordelen. Wie zo gelukkig is, een stuk grond het zijne te mogen noemen, heeft de *hoogst denkbare graad van ekonomiese onafhankelijkheid bereikt*; hij heeft een gebied waarop hij *soeverein* kan doen en laten wat hij wil; hij is *eigen baas*; hij heeft een zekere macht en een *veilige ruggesteun* in tijden van nood; zijn zelfvertrouwen groeit en daarmee ook zijn morele kracht. Vandaar de diepe betekenis van eigendom in het onderhavige vraagstuk. De arbeider, tegenwoordig hulpeloos aan de wisselvalligheden van de konjunktuur overgeleverd, voortdurend afhankelijk van zijn werkgever, zou daardoor tot op zekere hoogte uit zijn onzeker bestaan worden verlost; *hij zou kapitalist worden* en gevrijwaard zijn tegen de gevaren van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid door het krediet dat eigen grondbezit hem zou opleveren. *Hij zou dus uit de rijen der bezitlozen verheven worden tot de bezittende klasse*" (pag. 63).

Herr Sax schijnt te veronderstellen dat de mens in wezen boer is, anders zou hij de arbeiders in onze grote steden niet een verlangen naar grondbezit toeschrijven, een verlangen dat niemand anders in hen ontdekt heeft. Voor de arbeiders in de grote steden is vrijheid van beweging een eerste bestaansvoorwaarde en grondbezit kan voor hen slechts een belemmering zijn. Geef hun een eigen huis, keten hen weer aan de grond en je breekt hun weerstandsvermogen tegen verlaging van de lonen door de fabrikanten. Het kan

dan waar zijn dat de individuele arbeider bij gelegenheid zijn huisje kan uitkopen, maar bij een grote staking of een algemene industriële crisis zouden alle huizen van de betreffende arbeiders op de markt te koop aangeboden moeten worden, er zouden dan helemaal geen kopers voor te vinden zijn of ze zouden ver beneden hun kostprijs van de hand gedaan worden. En zelfs als ze allemaal kopers zouden vinden, zou de grote woningbouw van Herr Sax te niet gedaan zijn en zou hij van voren af aan kunnen beginnen. Die dichters leven evenwel in een wereld van de verbeelding en zo ook Herr Sax, die zich verbeeldt dat de grondbezitter "de hoogste graad van economische onafhankelijkheid heeft bereikt", dat hij een "veilige ruggeleuning" heeft, dat "hij kapitalist zou worden en zodoende gevrijwaard zou zijn tegen de gevaren van werkloosheid of arbeidsongeschiktheid, door het krediet dat eigen grondbezit hem zou opleveren" enz. Herr Sax zou eens naar de franse en onze eigen kleine boeren in het Rijnland moeten kijken. Hun huizen en akkers zijn met zware hypotheeken belast, hun oogst behoort aan hun krediteuren toe nog voordat ze binnengehaald is, en niet zij heersen soeverein op hun "gebied", maar de woekeraar, de advocaat en de deurwaarder. Dat is zeer zeker de hoogst denkbare graad van economische onafhankelijkheid - voor de woekeraar! En opdat de arbeiders zo snel mogelijk hun huisjes onder diezelfde heerschappij van de woekeraar zullen brengen, wijst onze welwillende Herr Sax bij voorbaat op het krediet dat zij op grond van eigen grondbezit kunnen opnemen in tijden van werkloosheid of bij arbeidsongeschiktheid, zodat ze niet ten laste komen van de armenzorg.

In ieder geval heeft Herr Sax nu het in het begin gestelde probleem opgelost: de arbeider "wordt kapitalist" door een eigen huisje te verwerven.

Kapitaal is kommando over de onbetaalde arbeid van anderen. Het huisje van de arbeider wordt dus slechts dán kapitaal, als hij het aan een derde verhuurt en zich een deel van het produkt van de arbeid van deze derde toeëigent in de vorm van huur. Maar juist omdat de arbeider er zelf in woont, zal het huis nooit kapitaal worden, zoals een jas ophoudt kapitaal te zijn op het moment dat ik hem van de kleermaker koop en aantrek. De arbeider die een huisje bezit ter waarde van duizend daalders, is weliswaar niet langer een proletariër, maar er is een Herr Sax voor nodig om hem een kapitalist te noemen.

Dit kapitalist-zijn van onze arbeider heeft echter nog een ander aspekt. La-

ten wij aannemen dat het in een bepaald industriegebied regel is geworden dat iedere arbeider zijn eigen huisje bezit. In dat geval *woont de arbeidersklasse in dat gebied vrij*. Kosten voor de huisvesting vormen geen deel meer van de waarde van hun arbeidskracht. Iedere vermindering van de produktiekosten van de arbeidskracht, d.w.z. iedere permanente prijsverlaging van de levensbehoeften van de arbeider staat "op basis van de ijzeren wetten van de leer der volkshuishouding" gelijk met een verlaging van de waarde van de arbeidskracht en zal daarom uiteindelijk resulteren in een overeenkomstige daling van het arbeidsloon. Het arbeidsloon zou dus gemiddeld zóveel omlaag gaan als er gemiddeld op de huur bespaard wordt, d.w.z., de arbeider zou de huur betalen voor zijn eigen huis, maar niet, zoals vroeger, in geld aan de huiseigenaar, maar in de vorm van onbetaalde arbeid aan de fabrikant voor wie hij werkt. Op deze manier zouden de besparingen van de arbeider, belegd in zijn kleine huisje, inderdaad kapitaal worden, echter geen kapitaal voor hem, maar voor de kapitalist die hem in dienst heeft.

Herr Sax slaagt er dus zelfs op papier niet in, van zijn arbeider een kapitalist te maken.

Tussen twee haakjes, het bovenstaande geldt voor alle zogenaamde sociale hervormingen, die teruggebracht kunnen worden tot spaarregelingen of het goedkoper worden van het levensonderhoud van de arbeider. Of deze maatregelen worden algemeen, en zullen dan gevolgd worden door een overeenkomstige loonsverlaging, of het blijven volkomen geïsoleerde experimenten en dan bewijst hun bestaan als incidentele uitzondering alleen al, dat realisatie hiervan op uitgebreide schaal onverenigbaar is met de bestaande kapitalistische produktiewijze. Laten we aannemen dat het in een bepaald gebied lukt d.m.v. algehele invoering van konsumenten-koöperaties de kosten van levensmiddelen van de arbeiders met 20 procent te verlagen. Dan zouden op den duur de lonen in dat gebied met ongeveer 20 procent dalen, dat wil zeggen, in dezelfde mate waarin de betreffende kosten van levensmiddelen deel uitmaken van het levensonderhoud van de arbeiders. Als de arbeider bijvoorbeeld gemiddeld driekwart van zijn weekloon aan deze levensmiddelen besteedt, zal zijn arbeidsloon uiteindelijk met $\frac{3}{4} \times 20 = 15\%$ dalen. Kortom, zodra zo'n spaarhervorming algemeen geworden is, zullen de lonen van de arbeiders net zoveel omlaag gaan als zijn besparingen het hem mogelijk maken om goedkoper te leven. Geef *iedere* arbeider jaarlijks een onafhankelijk gespaard inkomen van 52 daalders, en zijn weekloon zal uiteinde-

lijk één daalder dalen. Dus: hoe meer hij spaart, hoe minder loon hij krijgt. Hij spaart daarom niet in zijn eigen belang, maar in het belang van de kapitalist. Wat is er nog meer nodig om hem "zo krachtig als maar mogelijk is ... tot de belangrijkste economische deugd, tot spaarzin te stimuleren"? (pag. 64).

Overigens vertelt Herr Sax ons onmiddellijk hierna, dat de arbeiders niet zo zeer in hun eigen belang alswel in het belang van de kapitalisten, huiseigenaar moeten worden:

"Echter, niet alleen de arbeidersklasse, maar de gehele maatschappij heeft er het grootste belang bij, zoveel mogelijk leden aan de grond gebonden (!) te zien" (Ik zou Herr Sax graag zelf eens in deze houding zien) "... alle geheime krachten die de vulkaan van het sociale vraagstuk, die onder onze voeten rommelt, tot uitbarsting kunnen brengen, de verbittering van het proletariaat, de haat ... de gevaarlijke begripsverwarringen ... moeten verdwijnen als sneeuw voor de zon, wanneer ... de arbeiders zelf op deze wijze naar de klasse der bezittenden overgaan" (pag. 65).

Met andere woorden, Herr Sax hoopt dat de arbeiders door een lichte wijziging in hun proletarische status, zoals door het verkrijgen van een huis, ook hun proletarisch karakter verliezen en weer gehoorzame kruipers worden, zoals hun voorvaders, die ook in het bezit van een huis waren. Laten de proudhoniërs zich dat ter harte nemen.

Herr Sax gelooft dat hij hiermee ook het sociale vraagstuk heeft opgelost:

"De rechtvaardiger verdeling van goederen, het raadsel van de Sfinx, naar de oplossing waarvan reeds zovelen vergeefs hebben gezocht, ligt dat nu niet als een tastbaar feit binnen handbereik, is het daarmee niet aan de sfeer der idealen ontrukkt en binnen de sfeer van de werkelijkheid gekomen? En als het gerealiseerd is, is daarmee dan niet een der hoogste doelen bereikt, welke zelfs door de *socialisten van de meest ekstreme stroming als het hoogtepunt van hun theorie wordt gepresenteerd?*" (pag. 66).

Het is een waar geluk, dat we er ons tot nu toe doorheen gewerkt hebben, want deze triomfkreet is het "hoogtepunt" van het boek van Sax. Van nu af aan gaat het weer langzaam bergafwaarts van "de sfeer der idealen" naar de banale werkelijkheid, en als we daar beneden aangekomen zijn, zullen we zien dat er niets, maar dan ook helemaal niets, gedurende onze afwezigheid veranderd is.

Onze gids laat ons de eerste schrede bergafwaarts doen door ons voor te houden dat er twee systemen van arbeiderswoningen zijn: het cottage-systeem (eengezinswoningen), waarin ieder arbeidersgezin zijn eigen huisje en zo mogelijk ook tuintje heeft, zoals in Engeland; en de 'huurkazernes', die talloze arbeiderswoningen bevatten, zoals in Parijs, Wenen enz. Daartussenin staat het systeem dat in Noord-Duitsland gangbaar is. Nu is weliswaar het cottage-systeem het enige juiste, en *het enige*, waarbij de arbeider het bezit over zijn huis kan verkrijgen; bovendien heeft het kazerne-systeem zeer grote nadelen wat betreft hygiëne, zedelijkheid en huiselijke vrede. Maar helaas helaas, het cottage-systeem is juist niet te realiseren in de centra van de woningnood, nl. in de grote steden, vanwege de hoge grondprijzen, en men zou daarom al blij moeten zijn als men daar in plaats van grote kazernes, huizen met vier tot zes woningen bouwde, of als men de belangrijkste nadelen van het kazerne-systeem door verschillende ingenieuze ontwerpen zou verhelpen (pag. 71-92).

We zijn al een flink stuk afgedaald, nietwaar? De verandering van arbeiders in kapitalisten, de oplossing van het sociale vraagstuk, iedere arbeider zijn eigen huis - dat hebben we al achtergelaten, in de "sfeer der idealen" boven ons. Het enige wat we nu nog moeten doen is op het platteland het cottage-systeem invoeren en in de steden de woonkazernes van de arbeiders zo dragelijk mogelijk maken.

Zoals wordt toegegeven lijdt de burgerlijke oplossing van het woningvraagstuk schipbreuk op de *tegenstelling tussen stad en platteland*. En hiermee zijn we tot de kern van de zaak gekomen. Het woningvraagstuk is pas dan op te lossen, als de maatschappelijke revolutie ver genoeg is gevorderd om een begin te maken met de opheffing van de tegenstelling tussen stad en platteland, een tegenstelling die door de huidige kapitalistische maatschappij op de spits is gedreven. In de kapitalistische maatschappij, die in de verste verte niet in staat is deze tegenstelling op te heffen, moet zij zich integendeel van dag tot dag verscherpen. Daar staat tegenover dat reeds de eerste utopies socialisten uit de moderne tijd, Owen en Fourier, hier een juist inzicht in hadden. In hun modelkonstrukties bestaat de tegenstelling tussen stad en platteland niet meer. Er gebeurt dus precies het tegenovergestelde van wat Herr Sax beweert: niet de oplossing van het woningvraagstuk helpt tegelijkertijd het sociale vraagstuk uit de wereld, maar de oplossing van het sociale vraagstuk, d.w.z. de afschaffing van de kapitalistische produktiewijze, maakt tegelijk de oplossing van het woningvraagstuk mogelijk. Het is absurd

om het woningvraagstuk te willen oplossen terwijl men tegelijkertijd de moderne grote steden zou willen handhaven. De moderne grote steden kunnen echter pas afgeschaft worden door de kapitalistische produktiewijze af te schaffen, en als dat op gang gebracht is, zal het om heel wat anders gaan dan iedere arbeider zijn eigen huisje te verschaffen.

In de eerste fase echter moet iedere sociale revolutie de zaken nemen zoals zij ze aantreft en de meest schrijnende misstanden opheffen met de middelen die haar ter beschikking staan. En we zagen reeds dat de woningnood onmiddellijk opgeheven kan worden door een gedeelte van de luxe woningen die aan de bezittende klassen toebehoren, te onteigenen en het resterende gedeelte te bestemmen voor inkwartiering.

Er verandert niets als Herr Sax vervolgens de grote steden weer laat voor wat zij zijn en breedvoerig uitweidt over arbeiderskolonies die vlakbij de steden aangelegd moeten worden, als hij al het mooie van zo'n kolonie schetst met haar gemeenschappelijke "waterleiding, gasverlichting, centrale verwarming, wasserijen, droogruimtes, badkamers, enz.", ieder met haar "kleuterbewaarplaats, school, kapel (!), leeszaal, bibliotheek, ... met fatsoenlijke dranklokalen en zalen voor dans en muziek", waarbij stoomenergie op alle huizen aangesloten is, zodat "de produktie tot op zekere hoogte weer van de fabrieken naar de huiselijke werkplaats verplaatst kan worden". De kolonie die hij beschrijft is door Huber rechtstreeks geplagieerd van de socialisten Owen en Fourier, en alleen maar totaal verburgerlijkt door alles wat er socialisties aan was eruit te schrappen. Daarmee wordt zij pas goed tot utopie. Geen kapitalist heeft er belang bij dergelijke kolonies te stichten, zodat er ook nergens ter wereld iets van dien aard bestaat, behalve in Guise in Frankrijk, en deze werd gebouwd door een volgeling van Fourier, niet als een winstgevende spekulatie, maar als een socialisties eksperiment.* Ter ondersteuning van zijn burgerlijke plannenmakerij, had Herr Sax net zo goed het voorbeeld van de kommunistiese kolonie 'Harmony Hall' aan kunnen voeren, die door Owen in het begin van de jaren veertig in Hampshire werd gesticht en reeds lang ter ziele is.

In elk geval is al dit geklets over het bouwen van kolonies niets meer dan

* En ook deze is uiteindelijk enkel en alleen een paradijs geworden voor de uitbuiting van de arbeiders (zie het parijsche weekblad 'Socialiste' van 1886) - (noot van Engels bij de uitgave van 1887).

een gebrekkige poging om weer op te stijgen naar de "sfeer der idealen", een poging die onmiddellijk ook weer opgegeven wordt. Wij gaan weer snel bergafwaarts. De eenvoudigste oplossing zou nu zijn:

"dat de werkgevers, de fabrikanten, de arbeiders aan geschikte woningen helpen, hetgeen zij doen óf door deze zelf te bouwen, óf door de arbeiders aan te moedigen en te steunen bij het bouwen van eigen huizen door hun land te geven en bouwkapitaal voor te schieten, enz" (pag. 106).

Hiermee zijn we in één keer weer de grote stad uit, waar van dit alles geen sprake kan zijn, en weer terug op het platteland. Herr Sax bewijst nu, dat het in het belang van de fabrikanten zelf is, dat zij hun arbeiders aan aanvaardbare woningen helpen, enerzijds als goede kapitaalbelegging, anderzijds omdat de hieruit onvermijdelijk

"voortvloeiende verheffing van de arbeiders ... een toename van hun lichamelijke en geestelijke arbeidskracht tot gevolg moet hebben, hetgeen natuurlijk ... niet minder ... aan de werkgever ten goede komt. Hiermee is echter ook het juiste uitgangspunt gegeven vanwaaruit de werkgevers betrokken zijn bij het woningvraagstuk. Hun aandeel verschijnt als uitvloeisel van de *'latente associatie'*, de meestal onder de dekmantel van humanitaire drijfveren verborgen zorg van de werkgevers voor het lichamenlijk en economies, geestelijk en zedelijk welzijn van hun arbeiders, welke door haar succesvolle resultaten: het produceren en handhaven van een vlijtig, bekwaam, gewillig, tevreden en *toegewijd* personeel, zijn geld vanzelf opbrengt" (pag. 108).

De loze term 'latente associatie', waarmee Huber dit burgerlijk filantropies gewauwel een 'hogere betekenis' probeert te geven, verandert niets aan de zaak. Ook zonder deze frase hebben de grote fabrikanten op het platteland zich, vooral in Engeland, al lang geleden gerealiseerd, dat het bouwen van arbeiderswoningen niet alleen noodzakelijk is als onderdeel van de uitrusting van de fabriek, maar ook zeer winstgevend. In Engeland zijn op deze manier hele dorpen ontstaan, waarvan zich vele later tot steden hebben ontwikkeld. De arbeiders hebben echter, in plaats van de menslievende kapitalisten dankbaar te zijn, altijd zeer veel bezwaar gemaakt tegen dit 'cottage-systeem'. Zij zijn niet alleen gedwongen om voor deze huizen monopolieprijzen te betalen, omdat de fabrikant geen concurrenten heeft, ze zijn bij iedere staking direkt dakloos omdat de fabrikant hen zonder pardon uit hun huis zet, en dat maakt ieder verzet zeer moeilijk. Verdere informatie kan men vinden in mijn "Lage der arbeitenden Klasse in England", pag. 224 en 228*. Herr Sax is echter

* Zie MEW, deel 2, pag. 403-404 en 406-407.

van mening dat deze bezwaren "nauwelijks weerlegd hoeven te worden" (pag. 111). Maar wil hij de arbeiders dan geen eigenaar van hun huisje laten worden? Zeker, maar "de werkgevers moeten altijd in staat zijn om over de woning te beschikken, opdat zij wanneer zij een arbeider ontslaan, altijd ruimte hebben voor degene die hem vervangt", wat helaas leidt tot de "afpraak dat in die gevallen *het eigendom herroepbaar is*". (pag. 113)*

Dit keer zijn we onverwacht snel afgedaald. Eerst werd gezegd, dat de arbeider zijn eigen huisje moest bezitten, daarna horen we, dat dit in de steden niet mogelijk is en alleen op het platteland te verwezenlijken is. En nu wordt ons verklaard, dat eigendom, zelfs op het platteland, "volgens afspraak herroepbaar is"!

Met deze door Herr Sax ontdekte nieuwe vorm van eigendom voor de arbeiders, met deze verandering van de arbeiders in "volgens afspraak herroepbare" kapitalisten, zijn we gelukkig weer op de begane grond aangeland; en hier moeten we gaan onderzoeken wat de kapitalisten en andere filantropen *werkelijk* gedaan hebben om het woningvraagstuk op te lossen.

II

Als we onze Dr. Sax moeten geloven, is er al veel gedaan door de heren kapitalisten om de woningnood te verhelpen, en is het bewijs geleverd, dat het woningvraagstuk op de grondslag van de kapitalistische produktiewijze oplosbaar is.

Allereerst voert Herr Sax voor ons als bewijs aan:... het bonapartistiese Frankrijk! Zoals bekend benoemde Louis Bonaparte ten tijde van de parijse wereldtentoonstelling een kommissie, ogenschijnlijk om rapport uit te brengen

* Ook in dit opzicht hebben de engelse kapitalisten allang alle hartewensen van Herr Sax niet alleen vervuld, maar zelfs verre overtroffen. Op maandag 14 oktober 1872 moest het gerechtshof van Morpeth voor het vaststellen van de kiezerslijsten voor de parlamentsverkiezingen beslissen over een aanvraag van 2000 mijnwerkers, om hun namen op de kiezerslijsten geplaatst te krijgen. Het bleek dat het grootste deel van deze mijnwerkers volgens het reglement van de mijn waar ze werkten, *niet als huurders* van de door hen bewoonde huisjes te beschouwen waren, maar daarin slechts *geduld* werden, en op ieder moment zonder enige opzegtermijn op straat gegooid konden worden (mijnbezitter en huiseigenaar waren natuurlijk één en dezelfde persoon). De rechter besloot dat deze mensen geen huurders, maar *knechten* waren en als zodanig geen aanspraak konden maken op inschrijving. (Daily News - 15 oktober 1872), (noot van Engels).

over de situatie van de werkende klassen in Frankrijk, maar in werkelijkheid om deze situatie, ter meerdere glorie van het keizerrijk, als waarlijk paradijselijk af te schilderen. En op het rapport van *deze* commissie, samengesteld uit de meest korrupte werktuigen van het bonapartisme, beroept Herr Sax zich, vooral omdat de uitkomsten van haar werk, "volgens *de uitspraak* van de gemachtigde commissie *zelf*, voor Frankrijk tamelijk volledig zijn"! En wat zijn deze uitkomsten?

Van de 89 grootindustriëlen, respectievelijk N.V.'s die informatie verstrekten, hadden er 31 *geen* arbeiderswoningen gebouwd. De woningen die gebouwd werden, huisvesten volgens Sax's eigen schatting hoogstens 50.000 tot 60.000 mensen, en bestaan bijna uitsluitend uit slechts twee kamers per gezin!

Het spreekt vanzelf dat iedere kapitalist, die door de voorwaarden van zijn industrie - waterkracht, de ligging van steenkoolmijnen, ijzerertslagen en andere mijnen enz. - aan een bepaalde situering op het platteland gebonden is, woningen voor zijn arbeiders moet bouwen als die niet aanwezig zijn. Om dit als een bewijs van het bestaan van een 'latente associatie', als "een sprekende getuigenis van een groeiend begrip voor het probleem en de verstrekkende consequenties ervan", als een "veelbelovend begin" (pag. 115) te zien, vereist een sterk ontwikkelde gewoonte tot zelfbedrog. Overigens variëren de industriëlen van de verschillende landen ook hierin, al naar gelang hun volksaard. Zo vertelt Herr Sax ons bijvoorbeeld (pag. 117):

"In *Engeland* is de activiteit van de werkgevers op dit gebied *pas de laatste tijd* merkbaar toegenomen. Dit geldt met name voor de afgelegen gehuchten op het platteland... De omstandigheid dat de arbeiders anders vaak een lange weg van het dichtstbijzijnde dorp naar de fabriek moeten afleggen en daar zó uitgeput aankomen, dat zij onvolgende arbeid verrichten, is voor de werkgevers het belangrijkste *motief om woningen voor hun arbeiders te bouwen*. Intussen neemt ook het aantal van diegenen toe, die een *dieper inzicht* in de verhoudingen hebben, en met het verbeteren van de huisvesting ook alle andere elementen van de 'latente associatie' in meerdere of mindere mate in verband brengen. Aan hen hebben vele bloeiende kolonies hun ontstaan te danken ... De namen van mensen als Ashton in Hyde, Ashworth in Turton, Grant in Bury, Greg in Bollington, Marshall in Leeds, Strutt in Belper, Salt in Saltaire, Ackroyd in Copley, enz. hebben om die reden een bekende klank in het Verenigd Koninkrijk".

Zalige eenvoud en nog zaliger onwetendheid! De engelse fabrikanten op het platteland bouwen pas "de laatste tijd" arbeiderswoningen! Nee, mijn beste Herr Sax, de engelse kapitalisten zijn werkelijk grootindustriëlen, niet alleen

wat betreft hun portemonnee, maar ook wat betreft hun hersens. Lang voordat men in Duitsland een werkelijke grootindustrie bezat, hadden zij ingezien dat bij fabrieksproductie op het platteland het geld dat in arbeiderswoningen gestoken wordt, een noodzakelijk, direkt en indirekt zeer rendabel deel van het totale geïnvesteerd kapitaal is. Lang voordat de strijd tussen Bismarck en de duitse bourgeoisie de duitse arbeiders de vrijheid van vereniging had gegeven, hadden de engelse fabrikanten, mijn- en hoogoveneigenaren al in de praktijk ervaren, welke druk zij op stakende arbeiders kunnen uitoefenen als ze tegelijkertijd de huisbaas van deze arbeiders zijn. "Bloeiende kolonies", als die van Greg, Ashton en Ashworth zijn zo 'recent' dat zij al veertig jaar geleden door de bourgeoisie als voorbeeld werden bejubeld, zoals ik zelf 28 jaar geleden al schreef ('Lage der arbeitenden Klasse', voetnoot op pag. 228-230).* De kolonies van Marshall en Akroyd (zó spelt de man zijn naam) zijn ongeveer even oud, en de kolonie van Strutt, waarvan de stichting uit de vorige eeuw stamt, is nog ouder.

En aangezien de gemiddelde levensduur van een arbeiderswoning in Engeland op veertig jaar gesteld kan worden, kan Herr Sax zelf op zijn vingers natellen, in welk een vervallen staat deze "bloeiende kolonies" zich thans bevinden. Daarbij komt, dat het merendeel van deze kolonies nu niet meer op het platteland ligt. De enorme expansie van de industrie heeft de meeste ervan zodanig omringd met fabrieken en huizen, dat ze nu midden in vieze, bedompte steden met 20.000, 30.000 of meer inwoners liggen; wat de duitse burgerlijke wetenschap, zoals die door Herr Sax wordt vertegenwoordigd, er niet van weerhoudt, vandaag de dag de oude engelse lofzangen van 1840, die helemaal niet meer van toepassing zijn, braaf te herhalen.

Neem nu die oude Akroyd! Deze brave man was zeker een filantroop van het zuiverste water. Hij hield zo van zijn arbeiders, en vooral van zijn arbeiders, dat zijn minder menslievende konkurrenten in Yorkshire van hem plachten te zeggen: hij drijft zijn fabriek uitsluitend met zijn eigen kinderen! Toch beweert Herr Sax dat in deze bloeiende engelse kolonies "onwettige kinderen steeds zeldzamer worden" (pag. 118). Ja, onwettige, *buitenechtelijke* kinderen, want in de engelse industriegebieden trouwen de mooie meisjes zeer jong.

In Engeland is de bouw van arbeiderswoningen bij iedere grote fabriek op

* Zie MEW, deel 2, pag. 406-407.

het platteland en gelijktijdig *met* de fabriek al 60 jaar en langer regel. Zoals reeds vermeld, zijn vele van zulke fabrieksdorpen de kern geworden, waaromheen later een hele fabrieksstad is gegroeid, met alle misstanden die een fabrieksstad met zich meebrengt.

Deze kolonies hebben het woningvraagstuk dus niet opgelost, integendeel, zij hebben het ter plaatse *pas geschapen*.

Heel anders staat het daarentegen in landen die op het gebied van de grootindustrie slechts achter Engeland aangekomen zijn en eigenlijk pas sinds 1848 hebben ondervonden wat grootindustrie werkelijk betekent, zoals Frankrijk en vooral Duitsland. Hier waren het slechts enorm grote staalgieterijen en fabrieken - zoals Schneider in Creusot en Krupp in Essen - die na lang aarzelen besloten, een aantal arbeiderswoningen te bouwen. De meeste industriëlen op het platteland laten hun arbeiders iedere ochtend mijlen ver in hitte, sneeuw en regen naar de fabrieken sjouwen en ieder avond weer terug naar huis. Dit is vooral het geval in bergachtige streken - in de franse en elzasser Vogezen, in de dalen van de Wupper, de Sieg, de Agger, de Lenne en andere rivieren in Rijnland-Westfalen. In het Ertsgebergte is de situatie waarschijnlijk niet beter. Zowel bij de Duitsers als bij de Fransen treffen we dezelfde kleinzielige krenterigheid aan.

Herr Sax weet heel goed dat de kolonies, zowel in hun veelbelovend begin als in hun bloeiperiode minder dan niets te betekenen hebben. Hij probeert de kapitalisten dus nu te bewijzen welke schitterende rentes ze kunnen halen uit de bouw van arbeiderswoningen. Met andere woorden, hij probeert hun een nieuwe methode aan de hand te doen om de arbeiders af te zetten.

Het eerste voorbeeld dat hij hun voorhoudt, is dat van een aantal Londense bouwmaatschappijen, deels met filantropische, deels met spekulatiedoeleinden opgezet. Deze bouwmaatschappijen bereikten een netto-opbrengst van 4 tot 6% en meer.

Herr Sax hoeft ons helemaal niet te bewijzen dat kapitaal, geïnvesteerd in arbeiderswoningen, behoorlijk rendabel is. De reden dat kapitalisten niet nog meer in arbeiderswoningen investeren dan ze al doen, is dat duurdere woningen *nóg* rendabeler voor de eigenaars zijn. De aansporing van Herr Sax aan de kapitalisten loopt dus weer op niets anders uit dan op een zedenpreek.

Wat deze londense bouwmaatschappijen betreft, over wier prachtige successen Herr Sax zo de loftrumpet steekt, zij hebben volgens zijn eigen becijfering - en daarin is iedere speculatie op het gebied van de bouw meegerekend - in woonruimte voorzien voor in totaal 2132 gezinnen en 706 alleenstaanden, dat is voor minder dan 15.000 personen! En zoiets kinderachtigs durft men in Duitsland in volle ernst als een groot succes aan te voeren, terwijl alleen al in het londense East End een miljoen arbeiders in de meest miserabele omstandigheden leven? Het resultaat van al deze menslievende inspanningen is alles bij elkaar in feite zo erbarmelijk klein, dat er in de engelse parlementaire rapporten over de situatie van de arbeiders, zelfs nooit gewag van gemaakt wordt.

Over het lachwekkend gebrek aan kennis over Londen zoals in dit hele stuk naar voren komt, zullen we het hier niet hebben. Slechts één punt. Herr Sax denkt dat 'Het Pension voor Alleenstaanden' in Soho* op de fles ging, omdat in deze omgeving "niet op grote klandizie gerekend kon worden". Herr Sax stelt zich het hele londense West End nl. voor als één grote luxe stad en weet niet, dat direkt achter de mooiste straten de smerigste arbeidersbuurten te vinden zijn, waarvan Soho er bijvoorbeeld één is. Het model-pension in Soho waarover hij spreekt en dat ik 23 jaar geleden al kende, werd aanvankelijk druk bezocht, maar later gesloten omdat geen mens het er uit kon houden. En dat was toch nog een van de beste.

Maar de arbeidersstad van Mülhausen in de Elzas - dat is toch een succes, nietwaar?

De arbeidersstad in Mülhausen is het grote paradepaard van de bourgeoisie van het kontinent, net zoals de eertijds bloeiende kolonies van Ashton, Ashworth, Greg en Co van de engelse bourgeoisie. Helaas is Mülhausen geen produkt van de 'latente', maar van de openlijke associatie van het tweede franse keizerrijk en de elzasser kapitalisten. Het was een van de socialistiese experimenten van Louis Bonaparte, waarvoor de staat éénderde van het kapitaal voorschoot. In 14 jaar (tot 1867) werden hier 800 kleine huizen gebouwd volgens een gebrekkig systeem - dat in Engeland, waar men van deze zaken méér verstand heeft, onmogelijk zou zijn - welke huizen tegen een maandelijksse betaling van een verhoogd bedrag aan huur na 13 tot 15 jaar

* Wijk in Londen.

het eigendom van de arbeiders worden. De elzasser bonapartisten hoefden deze wijze van bezitsvorming niet zelf uit te vinden; ze was, zoals we nog zullen zien, al lang geleden geïntroduceerd door de engelse koöperatieve bouwmaatschappijen. De huurtoeslagen voor de aankoop van de huizen zijn in verhouding met die in Engeland aan de hoge kant. Nadat hij in een periode van 15 jaar 4500 frank in termijnen heeft neergeteld, bezit de arbeider een huis dat 15 jaar tevoren 3300 frank waard was. In het geval dat de arbeider wil weggaan, of ook maar één enkele maand met zijn betaling achterblijft, (in welk geval hij eruit gezet kan worden), berekent men hem $6 \frac{2}{3} \%$ van de oorspronkelijke waarde van het huis als jaarlijkse huur (bijv. 17 frank per maand bij een waarde van 3000 frank) en wordt de rest hem terugbetaald, maar *zonder één cent rente*.

Het is duidelijk dat de bouwmaatschappij er - nog afgezien van de 'staats-hulp' - onder dergelijke omstandigheden wel bij kan varen. Even duidelijk is het, dat woningen die onder deze omstandigheden worden afgeleverd, beter zijn dan de oude woonkazernes in de stad, alleen al omdat ze buiten de stad in een min of meer landelijke omgeving liggen.

We hoeven het niet te hebben over de erbarmelijke experimenten in Duitsland, waarvan zelfs Herr Sax, op pag. 157, de jammerlijkheid erkent.

Wat bewijzen al deze voorbeelden nu? Eenvoudig dat het bouwen van arbeiderswoningen vanuit het standpunt van de kapitalist rendabel is, zelfs als niet alle voorschriften m.b.t. de hygiëne met voeten getreden worden. Dat is echter nooit bestreden; dat wisten we al lang. *Elke* kapitaalinvestering die een behoefte bevredigt, is rendabel bij rationele exploitatie. De vraag is echter waarom *desondanks* de woningnood blijft bestaan, waarom de kapitalisten *desondanks* niet voor voldoende gezonde woningen voor de arbeiders zorgen? En hier uit Herr Sax alleen maar weer vermaningen tot het kapitaal en blijft ons het antwoord schuldig. Het juiste antwoord op deze vraag hebben wij hierboven reeds gegeven.

Het kapitaal - dat is nu voor eens en altijd vastgesteld - *wil* de woningnood nietopheffen, zelfs als het dat zou kunnen.

Slechts twee andere middelen kunnen nog redding brengen: zelfwerkzaamheid van de arbeiders en hulp van de staat. Herr Sax, een entoesiast aanhanger van zelfwerkzaamheid, weet hierover ook op het gebied van het woningvraagstuk wonderbaarlijke dingen te vertellen. Jammer genoeg moet hij di-

rekt toegeven, dat zelfwerkzaamheid slechts dáár enig effekt kan hebben, waar het cottage-systeem reeds bestaat of ingevoerd kan worden, dus - alweer - alleen op het platteland; in de grote steden, ook in Engeland, slechts in zeer beperkte mate. Herr Sax verzucht dan:

"Hervorming op deze manier (nl. door zelfwerkzaamheid) kan slechts langs een *omweg* en daarom *altijd* slechts onvolledig gerealiseerd worden, namelijk slechts voor zover het principe van privébezit zijn weerslag heeft op de kwaliteit van de woning".

Ook dit valt te betwijfelen; in ieder geval heeft het principe van privébezit geen enkele hervormende weerslag gehad op de "kwaliteit" van de stijl van de auteur.

Niettemin heeft zelfwerkzaamheid in Engeland tot zulke wonderbaarlijke dingen geleid

"dat alles wat daar op andere manieren is gedaan om het woningvraagstuk op te lossen hierdoor *verre wordt overtroffen*. Het zijn deze engelse 'building societies' ", die Herr Sax meer uitvoerig behandelt m.n. omdat er in het algemeen "zeer onvolledige of onjuiste voorstellingen over hun aard en activiteiten in omloop zijn.

De engelse building societies zijn geenszins ... bouwmaatschappijen of bouwkoöperaties; in onze taal zou men ze eerder woningbouwverenigingen (Hauserwerbvereine) noemen. Het zijn verenigingen die zich ten doel stellen om met periodieke bijdragen van hun leden een fonds bijeen te brengen om hieruit, voorzover de middelen strekken, leningen te verschaffen aan hun leden voor de aankoop van een huis... De building society is dus voor het ene deel van haar leden spaarbank en voor het andere deel kredietbank. De building societies zijn dus hypotheekbanken, die tegemoet komen aan de behoeften van de arbeiders en in hoofdzaak ... de spaargelden van de arbeiders aanwenden ... voor de aankoop of bouw van een huis voor mensen uit dezelfde maatschappelijke klasse als de spaarders. Zoals verondersteld mag worden, worden zulke leningen verstrekt in de vorm van een hypotheek op het huis in kwestie en wel zodanig dat ze worden terugbetaald in korte termijnen, die tegelijkertijd uit rente en aflossing bestaan. De rente wordt niet uitbetaald aan de spaarders, *maar altijd op hun rekening bijgeschreven*, waarover opnieuw rente wordt gegeven ... De leden kunnen het geld dat ze hebben ingelegd plus de samengestelde interest hierover op elk tijdstip terugverdienen na een opzegtermijn van een maand" (pag. 170-172).

"Er zijn meer dan 2000 van dergelijke verenigingen in Engeland; ... hun gezamenlijke kapitaal bedraagt ongeveer £ 15.000.000. Op deze manier zijn reeds ongeveer 100.000 arbeidersgezinnen in het bezit gekomen van eigen huis en haard - een sociale verworvenheid die niet één-twee-drie te evenaren is" (pag. 174).

Jammer genoeg komt ook hier het "maar" er onmiddellijk achteraan.

"Maar daarmee is het vraagstuk *geenszins volledig opgelost*, alleen al niet op grond van het feit dat slechts de *beter gesitueerde* arbeiders zich de aankoop van een huis ... kunnen veroorloven ... Vooral aan de hygiënische voorwaarden wordt vaak onvoldoende aandacht geschonken" (pag. 176).

Op het kontinent kunnen "zulke verenigingen ... zich slechts in beperkte mate ontwikkelen". Ze vooronderstellen het cottage-systeem, dat hier slechts op het platteland bestaat; maar op het platteland zijn de arbeiders nog niet voldoende ontwikkeld om tot zelfwerkzaamheid te komen. In de steden daarentegen, waar echte bouwkoöperaties zouden kunnen ontstaan, worden ze gekonfronteerd met "zeer aanzienlijke en ernstige moeilijkheden van allerlei aard" (pag. 179). Ze zouden slechts cottages kunnen bouwen en dat gaat niet in de grote steden. Kortom, "deze vorm van koöperatieve zelfwerkzaamheid" kan "onder de huidige omstandigheden niet - en ook in de naaste toekomst nauwelijks - de hoofdrol spelen bij de oplossing van het onderhavige vraagstuk". Deze woningbouwverenigingen verkeren namelijk nog "in het onontwikkelde beginstadium". "Dit geldt zelfs voor Engeland" (pag. 181).

Dus, de kapitalisten *willen* niet en de arbeiders *kunnen* niet. En hiermee zouden we dit deel kunnen afsluiten als het niet absoluut noodzakelijk zou zijn enige opheldering te geven over de engelse building societies, die door de burgers van het slag Schulze-Delitzsch* aan onze arbeiders altijd tot voorbeeld worden gesteld.

Deze building societies zijn geen arbeidersverenigingen, noch is het hun hoofdoel om arbeiders eigen huizen te verschaffen. Integendeel, we zullen zien dat dit slechts bij zeer grote uitzondering gebeurt. De building societies zijn in wezen gericht op speculatie; de kleine, de oorspronkelijke, niet minder dan hun grote navolgers. In een kafé sluiten zich, gewoonlijk op aandrang van de kafé-baas in wiens zaak de wekelijkse bijeenkomsten plaats hebben, een aantal stamgasten en hun vrienden, winkeliers, bedienden, handelsreizigers, handwerkslieden en andere kleine zelfstandigen - waarbij soms een machinekonstrukteur of een andere tot de aristocratie van zijn klasse behorende arbeider - aaneen tot een bouwkoöperatie.

* Schulze-Delitzsch, Franz Hermann (1808-1883), kleinburgerlijk ekonoom en politikus, voorstander van een verenigd Duitsland onder pruisiese hegemonie, medeoprichter van de 'Nazionalverein', in de 60-er jaren een van de leiders van de 'Fortschritts-partei'; hij probeerde door middel van koöperaties de arbeiders van revolutionaire strijd af te houden. (noot red. MEW)

De direkte aanleiding is gewoonlijk, dat de kafé-eigenaar een relatief goedkoop stuk grond in de omgeving of ergens anders heeft ontdekt. De meeste deelnemers zijn door hun beroep niet aan een bepaalde plaats gebonden. Zelfs vele winkeliers en ambachtslieden hebben in de stad alleen een bedrijfsruimte en geen woning. Wie maar even kan, woont liever buiten dan in de bedompte stad. De bouwgrond wordt aangekocht en er worden zoveel mogelijk huisjes op gebouwd. Het krediet van de meer welgestelden maakt de aankoop mogelijk en de wekelijkse kontributie dekt, samen met een paar kleine leningen, de wekelijkse kosten voor de bouw. Die deelnemers die het op een eigen huis hebben voorzien, krijgen na de oplevering door loting een huis toegewezen en de dienovereenkomstig verhoogde huur dient als aflossing van de koopprijs. De overblijvende woningen worden verhuurd of verkocht. Als de bouwkoöperatie goede zaken doet, vergaart zij een groter of kleiner vermogen. Dit blijft het eigendom van de deelnemers zolang zij hun kontributie betalen, en wordt van tijd tot tijd of bij ontbinding van de vereniging onder hen verdeeld. Zo gaat het met 9 van de 10 engelse building societies. De andere zijn de grotere koöperaties, die soms onder politieke of menslievende voorwendsels gesticht worden; maar hun hoofddoel blijft uiteindelijk altijd het bieden van een winstgevende hypothekaire belegging voor de spaargelden van de *kleinburgers* tegen een hoge rente en met het uitzicht op dividend d.m.v. speculatie in onroerend goed.

Uit de prospektus van één van de grootste maatschappijen, zo niet de grootste, blijkt op wat voor soort klanten zij het hebben voorzien. De Birkbeck Building Society, 29 en 30 Southampton Buildings, Chancery Lane, London, waarvan de bruto inkomsten sinds haar oprichting in totaal meer dan £ 10.500.000 (70.000.000 daalder) bedragen en die meer dan £ 416.000 op de bank heeft en in staatspapieren heeft belegd en tegenwoordig 21.441 deelnemers en spaarders telt, introduceert zichzelf bij het publiek als volgt:

"De meeste mensen zijn vertrouwd met het zgn. drie-jaren-systeem van de piano-fabrikanten, waarbij iemand die 3 jaar lang een piano huurt, na verloop van deze periode daarvan eigenaar wordt. Vóór de invoering van dit systeem was het voor mensen met een beperkt inkomen bijna even moeilijk, een goede piano aan te schaffen als een eigen huis; men betaalde jaar in jaar uit de huur van de piano en gaf twee à drie keer zoveel geld uit als de piano waard was. Maar wat voor een piano geldt, geldt ook voor een huis ... Daar een huis echter meer kost dan een piano ... is er een langere tijd nodig om een huis af te betalen. Bijgevolg heeft de directie met huiseigenaren in verschillende delen van Londen en voorsteden overeenkomsten gesloten, waardoor zij in staat is de deelnemers van de Birkbeck Building

Society en anderen een grote keuze aan huizen in de meest uiteenlopende wijken aan te bieden. De direktie tracht te werk te gaan volgens het volgende systeem: de huizen worden voor 12,5 jaar verhuurd; indien de huur regelmatig betaald is, wordt het huis na verloop van deze tijd het volledige eigendom van de huurder zonder enige verdere betaling van welke aard dan ook ... De huurder kan een overeenkomst sluiten voor een kortere tijd met een hogere huur of voor een langere tijd met een lagere huur. *Mensen met een beperkt inkomen, kantoor- en winkelbedienden* en anderen kunnen zich nu direkt onafhankelijk maken van een huisbaas, als ze lid worden van de Birkbeck Building Society."

Duidelijker kan het niet. Geen woord over arbeiders, maar wel over mensen met een beperkt inkomen, winkelbedienden, kantoorbedienden enz. en daarbij wordt nog verondersteld, dat de inschrijvers in de regel *al een piano hebben*. In feite gaat het hier helemaal niet om arbeiders, maar om kleinburgers, en om hen die dat willen en *kunnen* worden; mensen wier inkomen, zij het binnen zekere grenzen, in de regel geleidelijk stijgt, zoals handelsbedienden en andere vergelijkbare beroepen, terwijl het inkomen van de arbeiders in het beste geval gelijk blijft, maar in werkelijkheid daalt, naarmate zijn gezin groter wordt en de behoeften daarvan toenemen. In feite zijn er maar weinig arbeiders die bij wijze van uitzondering lid kunnen worden van zulke verenigingen. Enerzijds is hun inkomen te laag, anderzijds te onzeker om verplichtingen met een looptijd van 12,5 jaar op zich te kunnen nemen. De weinige uitzonderingen waarvoor dit niet geldt, worden gevormd door de best betaalde arbeiders of de fabrieksopzichters.*

* Even een kleine uitweiding over de handelwijze in het bijzonder van de londense bouwverenigingen. Zoals bekend, is de grond in bijna heel Londen eigendom van ongeveer een dozijn aristokraten, waaronder de voornaamste, de hertogen van Westminster, van Bedford, van Portland enz. Deze hadden oorspronkelijk de afzonderlijke percelen voor 99 jaar verpacht en namen na afloop van deze periode de grond met alles wat erop stond, in bezit. Zij verhuren nu de huizen voor een kortere termijn, bijv. 39 jaar volgens een zgn. 'repairing lease' (onderhoudskontrakt), volgens welk de huurder het huis in goede staat moet brengen en houden. Zodra het kontraht getekend is, stuurt de grondeigenaar zijn architect en de inspekteur van de bouwpolitie (surveyor) van het distrikt om het huis te inspekteren en de noodzakelijke reparaties vast te stellen. Deze zijn vaak zeer aanzienlijk, tot aan een hele nieuwe voorgevel en een nieuw dak toe. De huurder deponeert nu als garantie het huurkontraht bij een bouwvereniging en krijgt van deze het benodigde geld - tot £1000 en meer bij een jaarlijkse huur van £130-150 - als voorschot op de op *zijn* kosten te verrichten reparaties. Deze bouwverenigingen zijn dus een belangrijke tussenschakel geworden in een systeem dat tot doel heeft de londense huizen die in het bezit zijn van de grootgrondbezittende aristokratie, moeiteloos en op kosten van het volk steeds weer te vernieuwen en bewoonbaar te houden. En dat moet dan een oplossing van het woningvraagstuk voor de arbeiders zijn! (*noot van Engels bij de uitgave van 1887*).

Overigens ziet iedereen dat de bonapartisten van de arbeidersstad Mülhausen niets anders zijn dan miserabele naäpers van deze kleinburgerlijke engelse building societies. Met als enig onderscheid dat zij ondanks de hun gegeven staatshulp hun kliënten veel meer besodemieteren dan de bouwverenigingen. Over het geheel genomen zijn hun kondities minder liberaal dan ze gemiddeld in Engeland zijn. Terwijl in Engeland rente en toegevoegde rente wordt berekend over elke betaling en een maand na opzegging mede wordt terugbetaald, steken de Mülhauser fabrikanten de rente en de toegevoegde rente in hun eigen zak en betalen alleen maar het in harde vijf-frankstukken ingelegde bedrag terug. En niemand zal zich méér verbazen over dit verschil dan Herr Sax, die zonder het te weten alles in zijn boek heeft staan.

Zelfwerkzaamheid van de arbeiders is dus ook niet alles.

Blijft over de staatshulp. Wat heeft Herr Sax ons in dit opzicht te bieden?

Drie dingen:

"Ten eerste moet de staat er in haar wetgeving en bestuur op toezien dat alles wat op enigerlei wijze een verscherping van de woningnood onder de werkende klassen tot gevolg heeft, uit de weg wordt geruimd of ten goede wordt gekeerd" (pag. 187).

Dus: herziening van de wetgeving m.b.t. de bouw en vrij spel aan het bouwbedrijf om het bouwen goedkoper te maken. Maar in Engeland is de wetgeving m.b.t. de bouw minimaal, de bouwbedrijven zijn zo vrij als een vogeltje in de lucht, en toch bestaat er woningnood. Daarbij komt dat in Engeland nu zo goedkoop gebouwd wordt, dat de huizen op hun grondvesten schudden als er een kar voorbij komt en er dagelijks enkele instorten. Gisteren nog, 25 okt. 1872, zijn er in Manchester zes tegelijk ingestort, waarbij zes arbeiders zwaar gewond werden. Dit helpt dus ook niets.

"Ten tweede moet het staatsgezag verhinderen, dat de enkeling in zijn beperkt individualisme het kwaad voortplant of nieuw leven inblaast".

Dus: inspectie van de arbeiderswoningen door gezondheids- en bouwpolitie, overdracht van de bevoegdheid om woningen te sluiten die gevaar opleveren voor de gezondheid of bouwvallig zijn, aan de autoriteiten, zoals dat in Engeland sinds 1857 gebeurt. Maar hoe is het daar gegaan? De eerste wet van 1855 (Nuisances Removal Act) bleef, zoals Herr Sax zelf toegeeft, een dode letter, evenals de tweede van 1858 (Local Government Act) (pag. 197).

Daarentegen gelooft Herr Sax dat de derde (Artisans' Dwellings Act), die alleen betrekking heeft op steden met meer dan 10.000 inwoners, "zeker een gunstige getuigenis aflegt van het diepe inzicht van het britse parlement in sociale zaken" (pag. 199), terwijl deze bewering alleen maar weer "een gunstige getuigenis aflegt" van de totale onbekendheid van Herr Sax met engelse "zaken". Dat Engeland over het algemeen het kontinent ver vooruit is op het gebied van "sociale zaken", spreekt vanzelf; Engeland is de bakermat van de moderne grootindustrie. Daar heeft de kapitalistische produktiewijze zich het meest vrij en het verst ontwikkeld. Hier treden de gevolgen ervan het schrilst aan de dag en vinden dan ook het eerst hun weerslag op het gebied van de wetgeving. Het beste bewijs daarvoor is de fabriekswetgeving. Als Herr Sax echter denkt, dat een wetsontwerp slechts door het parlement aangenomen hoeft te worden om ook direkt in de praktijk te funktionieren, dan is dat een geweldige vergissing. En dit geldt juist voor de Local Government Act meer dan voor enige andere wet (met uitzondering misschien van de Workshop's Act). De uitvoering van deze wet werd toevertrouwd aan de gemeentelijke autoriteiten, terwijl deze bijna overal in Engeland het erkende middelpunt zijn van allerlei soorten korruptie, nepotisme en 'jobbery'.* De agenten van deze gemeentelijke autoriteiten, die hun positie danken aan allerlei familierelaties, zijn óf niet in staat óf niet geneigd zulke sociale wetten uit te voeren, terwijl juist in Engeland de staatsambtenaren die met de voorbereiding en uitvoering van de sociale wetgeving belast zijn, meestal uitblinken door strenge plichtsbetrachting, zij het tegenwoordig ook minder dan 20, 30 jaar geleden.

In de gemeenteraden zijn de eigenaars van ongezonde en bouwvallige woningen haast overal, direkt of indirekt, sterk vertegenwoordigd. Doordat de gemeenteraden volgens kleine distrikten worden gekozen, zijn de gekozen leden afhankelijk van de kleingeestigste plaatselijke belangen en invloeden; geen enkel gemeenteraadslid dat herkozen wil worden, waagt het zijn stem uit te brengen vóór de toepassing van deze wet binnen zijn kiesdistrikt. Men begrijpt dan ook, met wat voor tegenzin deze wet bijna overal door

* 'Jobbery' houdt in het aanwenden van een openbaar ambt ter partikuliere verrijking van de ambtenaar of zijn gezin. Wanneer bijv. het hoofd van de P.T.T. van een landstille vennoot wordt van een papierfabriek, deze fabriek van hout voorziet uit zijn bossen en dan bij de fabriek een order plaatst voor het leveren van papier aan de P.T.T., dan is dat een weliswaar klein, maar toch wel leuk zaakje, waaruit een perfect begrip blijkt van de principes van 'jobbery', zoals overigens bij Bismarck vanzelfsprekend en te verwachten was. (noot van Engels)

de plaatselijke autoriteiten werd ontvangen, en dat deze tot nu toe alleen in de allerschandaligste gevallen werd toegepast - en dan nog alleen als er eerst een epidemie was uitgebroken, zoals de pokkenepidemie verleden jaar in Manchester en Salford. Slechts in dat soort gevallen heeft een beroep op de Minister van Binnenlandse Zaken tot nu toe effect gehad; zoals iedere *liberale* regering in Engeland het principe hanteert, alleen noodgedwongen sociale hervormingswetten in te dienen en de reeds bestaande wetten, indien enigszins mogelijk, niet uit te voeren. Evenals zovele andere wetten in Engeland heeft ook de betreffende wet slechts in zoverre betekenis, dat hij in handen van een regering die wordt beheerst door of onder druk staat van de arbeiders, een regering die hem eindelijk werkelijk zou toepassen, een machtig wapen zou zijn om een bres te slaan in de bestaande maatschappelijke orde.

"In de derde plaats" moet volgens Herr Sax de staat "op de grootst mogelijke schaal alle haar ten dienste staande positieve maatregelen treffen, om de woningnood op te heffen".

Dat wil zeggen, ze moet woonkazernes bouwen, "ware modelwoningen" voor haar "ondergeschikte ambtenaren en dienaren" (maar dat zijn geen arbeiders!) en "leningen verstrekken ... aan gemeenten, verenigingen, en ook aan partikulieren teneinde de woonomstandigheden van de werkende klassen te verbeteren" (pag. 203), zoals in Engeland gebeurt volgens de "Public Works Loan Act" en zoals Louis Bonaparte in Parijs en Mülhausen heeft gedaan. Maar ook de Public Works Loan Act bestaat slechts op papier. De regering stelt haar gekomiteerden slechts een bedrag van maximaal £50.000 ter beschikking, waarvoor ten hoogste 400 cottages gebouwd kunnen worden ofwel in 40 jaar in totaal 16.000 cottages of woningen, voor ten hoogste 80.000 personen: een druppel op een gloeiende plaat! Zelfs als we aannemen, dat na 20 jaar de fondsen ter beschikking van de kommissie verdubbeld zijn tengevolge van terugbetalingen, en dat daarvoor in de tweede periode van 20 jaar voor nog eens 40.000 personen woningen worden gebouwd, blijft het nog altijd een druppel op een gloeiende plaat. En aangezien de gemiddelde levensduur van een cottage slechts veertig jaar bedraagt, moet na veertig jaar het beschikbare bedrag van £50.000 of £100.000 ieder jaar aangewend worden om de meest bouwvallige, oudste cottages te vervangen. Dit noemt Herr Sax op pag. 203: het principe op juiste wijze en ook "op de grootst mogelijke schaal" in praktijk brengen!

En met deze bekentenis dat zelfs in Engeland de staat "op de grootst mogelijke schaal" zo goed als niets bereikt heeft, besluit Herr Sax zijn boek, maar niet zonder opnieuw een zedenpreek tot alle betrokkenen te hebben gericht.*

Dat de tegenwoordige staat de woningnood niet kan en niet wil opheffen is zonneklaar. De staat is niets anders dan de georganiseerde totale macht van de bezittende klassen, de grondbezitters en kapitalisten, tegenover de uitgebuite klassen, de boeren en arbeiders. Wat de afzonderlijke kapitalisten (en daar gaat het hier alleen om, omdat de grondbezitters in kwestie zich in de eerste plaats als kapitalist gedragen) niet willen, wil de staat ook niet. Als de *afzonderlijke* kapitalisten de woningnood weliswaar betreuren, maar er nauwelijks toe te bewegen zijn om de meest verschrikkelijke gevolgen ervan zelfs maar oppervlakkig weg te werken, dan zal de *totale* kapitalist, de staat, ook niet veel méér doen. Hoogstens zal deze er voor zorgen dat de gebruikelijke oppervlakkige verdoezeling overal gelijkmatig doorgevoerd wordt. En we hebben gezien dat dit inderdaad gebeurt.

Maar, zo zal men tegenwerpen, in Duitsland is de bourgeoisie nog niet aan de macht; in Duitsland is de staat nog een, tot op zekere hoogte onafhankelijke, boven de maatschappij staande macht, die juist daardoor de belangen van de hele maatschappij vertegenwoordigt en niet die van één bepaalde klasse. Zo'n staat kan stellig veel, wat een staat in handen van de bourgeoisie niet kan. Van zo'n staat kan men ook op sociaal gebied heel andere dingen verwachten. Dat is de taal van de reaktionairen. In werkelijkheid echter is ook in Duitsland de staat in haar huidige vorm het noodzakelijk produkt van de maatschappelijke ondergrond, waaruit zij zich ontwikkeld heeft. In Pruisen - en Prui-

* De laatste tijd wordt in de engelse wetten, die de londense autoriteiten op het gebied van de bouw het recht van onteigening geven ten behoeve van de aanleg van nieuwe straten, enigszins rekening gehouden met de aldus uit hun huis gezette arbeiders. De bepaling is ingevoerd, dat de nieuw te bouwen huizen afgestemd moeten worden op die bevolkingsklassen die daar tot dan toe woonden. Men bouwt dan grote, 5 tot 6 verdiepingen hoge huurkazernes voor de arbeiders op de meest waardelose stukken grond, en op die manier wordt de wet naar de letter uitgevoerd. We moeten nog afwachten hoe deze regeling zal werken, want de arbeiders staan er zeer onwennig tegenover en in de oude londense verhoudingen is deze bepaling ongewoon. In het gunstigste geval zal echter nauwelijks een vierde deel van de arbeiders, die door de nieuwbouw op straat zijn komen te staan, hier een nieuwe woning krijgen. (noot van Engels bij de uitgave van 1887).

sen is op het ogenblik maatgevend - bestaat naast een nog altijd sterke grootgrondbezittende adel een relatief jonge en buitengewoon lafhartige bourgeoisie die tot nu toe noch de direkte politieke macht, zoals in Frankrijk, noch de min of meer indirecte, zoals in Engeland, heeft veroverd. Naast deze twee klassen bestaat een snel in aantal toenemend, intellectueel zeer ontwikkeld proletariaat, dat zich van dag tot dag steeds meer organiseert. Naast de basisvoorwaarde voor de absolute monarchie - het evenwicht tussen landadel en bourgeoisie - vinden we hier dus de basisvoorwaarde voor het moderne bonapartisme: het evenwicht tussen bourgeoisie en proletariaat. Zowel in de oude absolute als in de moderne bonapartistiese monarchie ligt echter de werkelijke regeringsmacht in handen van een speciale kaste van officieren en ambtenaren. In Pruisen vult deze kaste zich aan met mensen die voor een deel uit eigen gelederen afkomstig zijn, voor een ander deel uit lage erfadel, in mindere mate uit de hoge adel en voor het kleinste deel uit de bourgeoisie. De onafhankelijkheid van deze kaste, die buiten en als het ware boven de maatschappij schijnt te staan, verleent de staat de schijn van onafhankelijkheid t.o.v. de maatschappij.

De staatsvorm welke zich in Pruisen (en naar pruisies voorbeeld in de nieuwe staatsinrichting van het Duitse Rijk) noodzakelijkerwijze uit deze tegenstrijdige maatschappelijke omstandigheden ontwikkeld heeft, is het schijnkonstitutionalisme; een staatsvorm die de uitdrukking is zowel van de huidige ontbinding van de oude absolute monarchie, alsook de bestaansvorm van de bonapartistiese monarchie. In Pruisen was het schijnkonstitutionalisme van 1848 tot 1866 slechts de versluiering en indirecte vorm van het langzame verval van de absolute monarchie. Maar sinds 1866 en vooral na 1870 vindt de omwenteling van de maatschappij en daarmee de ontbinding van de oude staat voor iedereen zichtbaar en op steeds groter schaal plaats.

De snelle industriële ontwikkeling en met name de hoge vlucht die de beurszwendel neemt, hebben alle heersende klassen in de maalstroom van de speculatie meegesleurd. De in 1870 uit Frankrijk overgewaaide corruptie-op-grote-schaal neemt ongehoord snel toe. Strousberg en Péreire doen voor elkaar niet onder.*

Ministers, generaals, vorsten en graven spekuleren in aandelen om 't hardst met de meest geslepen beurswolven, en de staat erkent hun gelijkheid door

* Strousberg - spoorwegondernemer, ging in 1873 failliet.

Péreire - frans bankier en bonapartist.

(noot redactie MEW).

de beurswolven massaal in de adelstand te verheffen. De landadel, sedert lange tijd als bietsuikerfabrikant en jeneverstoker industrieel georiënteerd, heeft die goede oude tijd al lang achter zich gelaten en haar namen prijken nu op de direktielijsten van allerlei solide en minder solide n.v.'s. De bureaucratie versmaadt steeds meer het kastekort als enig middel tot inkomensverbetering; zij laat de staat schieten en jaagt op de veel winstgevender pos- ten in het bestuur van industriële ondernemingen. Zij die in functie blijven, volgen het voorbeeld van hun meerderen en spekuleren in aandelen of ver- verven belangen bij spoorwegmaatschappijen en dergelijke. Er bestaan zelfs lenen om aan te nemen, dat ook legerofficieren betrokken zijn bij meni- spekulatie-affaire. Kortom, de ontbinding van alle elementen van de oude at, de overgang van de absolute naar de bonapartistiese monarchie is in vol- gang. En met de volgende grote crisis in handel en industrie zal niet alleen de huidige zwendel, maar ook de oude pruisiese staat in elkaar klappen.*

En moet deze staat, waarvan de niet-burgerlijke elementen met de dag meer bourgeois worden, het "sociale vraagstuk" of zelfs alleen maar het woning- vraagstuk oplossen? Integendeel. In alle kwesties van economiese aard valt de pruisiese staat steeds meer in handen van de bourgeoisie. En wiens schuld is het, als de wetgeving op ekonomies gebied sinds 1866 niet nog meer is aangepast aan de belangen van de bourgeoisie dan ze al is? Hoofdzakelijk van de bourgeoisie zelf, die ten eerste te lafhartig is om haar eisen kracht bij te zetten en zich bovendien verzet tegen elke konsessie, zodra deze tevens het dreigend proletariaat nieuwe wapens in handen geeft. En als de staats- macht, d.w.z. Bismarck, een eigen lijfwacht in het proletariaat tracht te or- ganiseren om daarmee de politieke aktiviteit van de bourgeoisie in toom te houden, wat is dit anders dan een noodzakelijk en welbekend bonapartisties middeltje, dat de staat tegenover de arbeiders tot niets anders verplicht dan tot een paar welwillende frasen en hoogstens tot een minimum aan staatshulp aan bouwmaatschappijen à la Louis Bonaparte?

Het beste bewijs voor wat de arbeiders van de pruisiese staat te verwachten hebben, is de besteding van de franse miljarden die de onafhankelijkheid van

* Het enige waardoor ook thans nog, in 1886, de pruisiese staat en de grondslag waar hij op rust: het door protektionisme bezegelde bondgenootschap tussen grootgrond- bezit en industrieel kapitaal, bijeengehouden wordt, is de angst voor het proletariaat, dat sinds 1872 reusachtig in aantal gegroeid is en sterk in klassebewustzijn toegenomen is (*noot van Engels bij de uitgave van 1887*).

het pruisiese staatsapparaat t.o.v. de maatschappij opnieuw voor korte tijd uitstel van eksekutie heeft gegeven.* Is er van deze miljarden ook maar één cent gebruikt om de op straat gezette berlijnse arbeidersgezinnen een onderdak te bezorgen?

Integendeel. Toen het herfst werd liet de staat zelfs die paar armzalige barakken slopen die in de zomer als noodverblijf hadden gediend. De vijf miljard gingen binnen de kortste keren de gebruikelijke weg naar vestingen, kanonnen en soldaten; en ondanks Wagner's** stommiteiten, ondanks Stieberkonferenties met Oostenrijk*** zien de duitse arbeiders nog minder van deze miljarden dan de franse arbeiders zagen van de miljoenen die Louis Bonaparte van Frankrijk stal.

III

In werkelijkheid heeft de bourgeoisie slechts één methode om het woningvraagstuk op *haar* manier op te lossen - dat wil zeggen, het probleem op zo'n manier op te lossen dat de oplossing het probleem steeds weer opnieuw oproept. Dit is de methode 'Hausmann'.

Met 'Hausmann' bedoel ik niet alleen de specifiek bonapartistiese methode van de parijzenaar Hausmann - die er uit bestaat lange, rechte, brede straten dwars door de nauwe arbeiderswijken te breken en deze aan beide zijden te bebouwen met grote dure gebouwen; waarmee men - afgezien van het strategiese doel barrikadegevechten te bemoelijken - ook beoogde een van de regering afhankelijk, specifiek bonapartisties bouwproletariaat te vormen en de stad in een loutere luxe-stad te veranderen.

Onder 'Hausmann' versta ik de gangbaar geworden praktijk, om bressen te

* Volgens het vredesverdrag van Frankfurt (1871) moest Frankrijk Duitsland een bedrag van 5 miljard frank geven. (noot red. MEW)

** Engels maakt een toespeling op de meervoudige uitlatingen van de duitse burgerlijke ekonoom Adolph Wagner, volgens wie de opleving van de conjunctuur in Duitsland na de frans-duitse oorlog, m.n. tengevolge van de schatting van 5 miljard frank, die Frankrijk opgelegd was, een belangrijke verbetering in de situatie van de werkende massa's tengevolge gehad zou hebben.

*** Deze opmerking verwijst naar de konferenties tussen de oostenrijkse en duitse keizer en hun kanseliers die plaatsvonden in Bad Gastein in augustus 1871 en in september in Salzburg tijdens welke o.a. werd beraadslaagd over maatregelen ter bestrijding van de Eerste Internationale. Engels noemt deze konferenties naar de chef van de pruisiese politieke politie, Wilhelm Stieber, en onderstreept daarmee hun reactionair karakter. (noot redactie MEW).

slaan in de arbeiderswijken, met name in die welke in het centrum van onze grote steden liggen, ongeacht of dit nu gebeurt uit overwegingen van volksgezondheid, stadsverfraaiing, door de vraag naar grote centraal gelegen zakenpanden, of door de eisen van het verkeer, zoals de aanleg van spoorwegen, straten enz. Het resultaat is overal hetzelfde, al mag de aanleiding nog zo verschillen: de schandaligste straatjes en steegjes verdwijnen, een schitterend sukses, dat de bourgeoisie aanleiding geeft zichzelf uitbundig te bejubelen, maar ze ontstaan meteen weer ergens anders en vaak in de direkte omgeving.

In de 'Lage der arbeitenden Klasse in England'* gaf ik een beschrijving van Manchester, zoals het er in 1843/1844 uitzag. Sindsdien zijn door spoorwegen die dwars door de stad lopen, de aanleg van nieuwe straten, en het optrekken van grote openbare en partikuliere gebouwen veel van de ergste wijken die daar beschreven staan, doorgebroken, verbeterd en uit hun omkneling bevrijd, andere met de grond gelijk gemaakt; hoewel nog altijd vele wijken zich - ondanks het sindsdien strenger geworden toezicht van de gezondheidsinspectie - in dezelfde of een nog bouwvalliger toestand bevinden als toen. Aan de andere kant zijn door de enorme uitbreiding van de stad, waarvan de bevolking sindsdien met meer dan de helft is toegenomen, wijken die tot dan toe fris en schoon waren, nu net zo volgebouwd, even smerig en volgepakt met mensen als de meest beruchte stadsdelen destijds.

Hier slechts één voorbeeld. In mijn boek beschreef ik op pag. 80 e.v.** een buurt in het dal van de rivier de Medlock, die onder de naam Klein Ierland (Little Ireland) al sedert jaren de schandvlek van Manchester was. Klein Ierland is al lang verdwenen en op die plaats verheft zich nu op een hoge onderbouw een station; de bourgeoisie wees trots op de verheugende definitieve afbraak van Klein Ierland alsof het een grote overwinning betrof. Nu heeft er afgelopen zomer een enorme overstroming plaatsgehad, zoals door eenvoudig verklaarbare oorzaken jaar in jaar uit met gekanaliseerde rivieren in onze steden het geval is. En dan blijkt dat Klein Ierland helemaal niet verdwenen is, maar alleen maar verplaatst van de zuidkant naar de noordkant van Oxford Road en dat de wijk nog steeds floreert. Laten we de "Manchester Weekly Times" van 20 juli 1872 aan het woord, het orgaan van de radikale bourgeoisie van Manchester:

* Zie MEW, deel 2, pag. 291 e.v.

** Zie MEW, deel 2, pag. 292 e.v.

"De ramp, die de bewoners van het dal van de Medlock, die hopen op een hopelijk één goed gevolg hebben, al dat de aandacht van het publiek op de aandacht op de duidelijke bespottung van alle wetten betreffende de gezondheid van de stad daar al zolang getolereerd is onder de naam van de gemeentelijke gezondheidsdienstelijke dienst voor volksgezondheid. Een scherp artikel in *the Times* van 1875, dat zij het nog te zwak, de smadelijke toestand onthult van welke *the Times* van Charles Street en Brook Street die door de overstroming betroffen waren, heeft keurig onderzoek naar een van de in dit artikel genoemde kelderwoningen gedaan, staat, alle daar gedane beweringen te bevestigen en te verklaren dat de kelderwoningen in dit blok allang ontruimd hadden moeten worden, al juist nog in 1875, en nooit als menselijke woning mogen dullen. Squire's Court bestaat uit een aantal woonhuizen op de hoek van Charles Street en Brook Street. Zelfs in het laagste gedeelte van Brook Street, onder het spoorwegviadukt, kan men niet zonder moeite bij komen zonder te vermoeden, dat ver beneden hem menselijke woningen bestaan. Het hofje zelf is van de weg af niet te zien en is alleen maar toegankelijk voor diegenen die door armoede gedwongen zijn een onderkomen te zoeken, alwaar men een graf. Zelfs als het gewoonlijk stilstaande, door sluzen ingedunde water van de Medlock niet boven zijn normale peil komt, ligt de vloer van deze kelderwoning nauwelijks enkele centimeters boven het waterpeil van de rivier. Iedere kleine regenbui is voldoende om smerig stinkend water uit de rioleringen en afvoerputten te stuwen en de kamers te vullen met verpestende gassen die elke overstroming bedenken achterlaat ... Squire's Court ligt nog lager dan de onbewoonde kelderwoningen in Brook Street ... 6 meter beneden straatnivo; het verpeste water dat voortvloeit uit de beerputten opgestuwd werd, kwam tot aan de daken. We wisten dit te verwachten daarom, dat we het hofje onbewoond zouden aantreffen of hoogstens bezocht door ambtenaren van Volksgezondheid, bezig met het schoonmaken en desinfecteren van de stinkende muren. In plaats daarvan zagen we een man in de kelderwoning van een kapperszaak, die een in een hoek liggende, halfvergane hoop vuil in een kraanwagen aan het scheppen was. De kapper, wiens kelder al tamelijk schoon geveegd was, leidde ons door naar een aantal woningen aan een nog lager straatgedeelte, waarvan hij zei dat hij, als hij kon schrijven, de pers zou waarschuwen en hun ontruiming zou eisen. Er zo kwamen wij tenslotte op Squire's Court waar we een aardige, gezond uitziende ierse vrouw aantroffen die druk bezig was met de was. Zij en haar man, een nachtwaker, woonden al zes jaar in het hofje en hadden een groot gezin ... In het huis dat nu juist verlaten hadden, was het water bijna tot aan de dakrand gestegen, de ruiten waren gebroken en het meubilair was een puinhoop. De man verklaarde dat men als Newcener van het huis de stank alleen maar dragelijk kon houden door elke twee maanden te witten ... Binnen in het hofje, waarin onze verslaggever toen doordrong, vond hij drie huizen, die tegen de achtermuren van de zojuist beschreven huizen aangebouwd waren. Twee van de drie huizen waren bewoond. De stank daar was zo afschuwelijk, dat zelfs de gezondste man in een ruim van tijd braakneigingen moet krijgen. Dit weerzinwekkende hol werd bewoond door een gezin van zeven personen, die allen overdagnacht (de eerste dag dat het water steeg) in het huis hadden geslapen. De vrouw de vrouw zich direkt verbeterde, niet geslapen, want zij en haar man hadden het meeste deel van de nacht moeten braken door de afschuwelijke stank

Zaterdag waren zij gedwongen, door het tot aan de borst reikende water te waden om hun kinderen naar buiten te dragen. Verder was zij van mening, dat het hol zelfs niet geschikt was als varkenskot; maar zij hadden het genomen vanwege de lage huur - 1,5 shilling per week - aangezien haar man wegens ziekte de laatste tijd vaak zonder verdiensten was geweest. Dit hofje met z'n bewoners, die als in een voortijdig graf op elkaar geperst waren, maakte een indruk van volslagen hulpeloosheid. We moeten er overigens op wijzen dat, volgens onze waarnemingen, Squire's Court niet meer dan een - zij het misschien extreem - voorbeeld is van vele andere plaatsen in deze omgeving, waarvan onze dienst voor volksgezondheid het bestaan niet kan verantwoorden. En wanneer deze huizen in de toekomst voor bewoning vrijgegeven blijven, laadt deze dienst een enorme verantwoordelijkheid op zich en stelt de hele buurt bloot aan het gevaar van het uitbreken van een epidemie, waarvan wij de ernst niet verder zullen bediskussiëren."

Dit is een treffend voorbeeld van de manier, waarop de bourgeoisie het woningvraagstuk in de praktijk oplost. De broedplaatsen van besmettelijke ziekten, de beschamendste holen en kelders, waarin de kapitalistische produktiewijze onze arbeiders elke nacht weer dwingt te bivakkeren, worden niet afgebroken; ze worden alleen maar - *verplaatst!* Dezelfde economische noodzaak, die ze op de ene plaats deed ontstaan, doet ze ook op de volgende ontstaan. Zolang de kapitalistische produktiewijze bestaat, is het dwaasheid het woningvraagstuk of welk ander maatschappelijk vraagstuk dan ook, dat het lot van de arbeiders betreft, geïsoleerd op te willen lossen. De oplossing ligt in de afschaffing van de kapitalistische produktiewijze, in de toeëigening van alle bestaans- en produktiemiddelen door de arbeidersklasse zelf.

Deel 3

Nogmaals: Proudhon en het woningvraagstuk

I

In no. 86 van de "Volksstaat" ontpopt A. Mülberger zich als de schrijver van de artikelen die door mij zijn gekritiseerd in no. 51 e.v. In zijn antwoord overstelpt hij mij met zo'n reeks verwijten en haalt daarbij alle zaken zozeer door elkaar, dat ik wel moet antwoorden, of ik wil of niet. Ik zal proberen mijn weerwoord, dat helaas grotendeels zal moeten liggen in de door Mülberger voorgeschreven sfeer van de persoonlijke polemiek, een algemene strekking te geven door de belangrijkste punten nog eens, en indien mogelijk, duidelijker dan eerst naar voren te brengen, zelfs op het gevaar af dat Mülberger mij opnieuw verwijt, dat dit alles "in wezen niets nieuws bevat, noch voor hem, noch voor de andere lezers van de 'Volksstaat'".

Mülberger beklagt zich over vorm en inhoud van mijn kritiek. Wat de vorm betreft is het voldoende, vast te stellen dat ik toentertijd helemaal niet wist van wie de artikelen in kwestie afkomstig waren. Van een persoonlijk "vooordeel" tegen de schrijver kon dus geen sprake zijn; tegen de oplossing van het woningvraagstuk, zoals uit de artikelen naar voren komt, was ik natuurlijk "bevooroordeeld" in zoverre, dat die mij reeds lang bekend was uit het werk van Proudhon en mijn mening daarover vaststond.

Ik ga niet met vriend Mülberger kibbelen over de "toon" van mijn kritiek. Als je zolang in de beweging bent geweest als ik, krijg je een huid als een olifant en neem je dus gauw aan, dat anderen die ook hebben. Om Mülberger te ontzien zal ik deze keer proberen mijn "toon" aan te passen aan de gevoeligheid van zijn opperhuid.

Mülberger beklagt zich er bitter over, dat ik hem een proudhonist genoemd heb en verzekert dat hij dat niet is. Natuurlijk moet ik hem geloven, maar ik zal bewijzen dat de artikelen in kwestie - en dat is het enige waar ik mee te maken had - je reinste proudhonisme bevatten.

Maar volgens Mülberger heb ik ook Proudhon "lichtvaardig" gekritiseerd en hem ernstig onrecht gedaan:

"De leer van de kleinburger Proudhon is bij ons in Duitsland een geijkt dogma geworden, dat zelfs door velen verkondigd wordt, die nog nooit een letter van hem gelezen hebben".

Als ik betreur, dat de arbeiders in de latijnse landen al twintig jaar geen ander geestelijk voedsel genieten dan de werken van Proudhon, antwoordt Mülberger, dat bij de arbeiders in de latijnse landen "de principes geformuleerd door Proudhon, bijna overal de drijvende kracht achter de beweging zijn". Dit moet ik ontkennen. Allereerst ligt de "drijvende kracht" van de arbeidersbeweging nergens in "principes", maar overal in de ontwikkeling van de grootindustrie met de gevolgen die daaraan inherent zijn, de accumulatie en concentratie van het kapitaal aan de ene, en de groei van het proletariaat aan de andere kant. Ten tweede is het niet waar, dat in de latijnse landen Proudhon's zogenaamde "principes" de beslissende rol spelen, die Mülberger ze toeschrijft; noch dat "de principes van de anarchie, de 'organisation des forces économiques', de 'liquidation sociale'* enz. daar de ware dragers van de revolutionaire beweging zijn geworden". Om nog maar niet te spreken van Spanje en Italië, waar de proudhonistische panacee alleen enige invloed heeft gehad in de door Bakoenin nog verder verknoeide vorm, is het voor iedereen die de internationale arbeidersbeweging kent, een welbekend feit dat de proudhonisten in Frankrijk een onbetekenende sekte vormen en de massa van de arbeiders er niets te maken wil hebben met het door Proudhon on-

* Organisatie van de economische krachten, liquidatie van de maatschappij.

der de titel "Liquidation sociale et organisation des forces économiques" ontworpen plan voor maatschappelijke hervorming. Dit is o.a. tijdens de Commune gebleken. Hoewel de proudhoniëten daarin sterk vertegenwoordigd waren, werd niet de geringste poging ondernomen de oude maatschappij te liquideren, of de economische krachten te organiseren volgens de voorstellen van Proudhon. Integendeel, het strekt de Commune bijzonder tot eer, dat niet enigerlei "principes", maar de eenvoudige praktische behoeften de "drijvende kracht" vormden bij al haar economische maatregelen. En daarom waren deze maatregelen - afschaffing van nachtarbeid in de bakkerijen, verbod om geldboetes te heffen in fabrieken, inbeslagname van gesloten fabrieken en werkplaatsen en overdracht daarvan aan arbeidersassociaties - volstrekt niet in de geest van Proudhon, maar wel in de geest van het Duits wetenschappelijk socialisme. De enige sociale maatregel die de proudhoniëten doorvoerden bestond eruit - de Bank van Frankrijk *niet* te konfiskeren, en dit was gedeeltelijk de oorzaak van de val van de Commune. Idem dito hebben de zg. blanquisten, toen ze een poging deden zichzelf van louter politieke revolutionairen om te vormen tot een socialistische arbeidersfractie met een bepaald programma - zoals in het manifest "Internationale et Révolution" van de blanquistische vluchtelingen in Londen gebeurd is - niet de "principes" van Proudhon's plan tot redding van de maatschappij geproklameerd. Maar zij aanvaardden bijna woordelijk de opvattingen van het Duits wetenschappelijk socialisme over de noodzaak van politieke actie door het proletariaat en zijn diktatuur als overgang naar de afschaffing van de klassen en daarmee van de Staat, opvattingen die reeds uiteengezet zijn in het "Kommunistisches Manifest" en sindsdien nog vele malen herhaald. En als Mülberger uit de verachting voor Proudhon bij de Duitsers een gebrek aan begrip van de beweging in de Latijnse landen "tot aan de Commune van Parijs" opmaakt, dan moet hij ons als bewijs voor dit gebrek aan begrip maar eens dát Latijnse werk noemen, waarin de Commune ook maar bij benadering zo juist begrepen en beschreven wordt als in het 'Adresse des Generalrats der Internationalen über den Bürgerkrieg in Frankreich'* (Adres van de Algemene Raad van de Internationale over de burgeroorlog in Frankrijk) geschreven door de Duitser Marx.

Het enige land waar de arbeidersbeweging direkt onder invloed van de proudhoniëtiese "principes" staat, is België en juist als gevolg daarvan komt de

* Zie MEW, deel 17, pag. 313-365.

belgische beweging, zoals Hegel zou zeggen "van niets, door niets, tot niets".

Als ik het een ramp vind, dat sinds 20 jaar de arbeiders in de latijnse landen direkt of indirekt geestelijk alleen maar gevoed zijn met de ideeën van Proudhon, vind ik dat niet vanwege de volstrekt fabuleuze overheersing van Proudhon's hervormingsrecept - door Mülberger "principes" genoemd -, maar omdat hun economische kritiek op de bestaande maatschappij besmet was met de absoluut onjuiste frasen van Proudhon en hun politieke actie om zeep werd geholpen door proudhonistische invloed. De vraag of de "verproudhoniseerde arbeiders in de latijnse landen" "de revolutie méér bezitten" dan de duitse arbeiders, die in ieder geval de inhoud van het Duits wetenschappelijk socialisme oneindig veel beter begrijpen dan de latijnse arbeiders hun Proudhon, zullen we pas kunnen beantwoorden, als wij weten, wat de uitdrukking "de revolutie bezitten" betekent. We hebben nl. wel gehoord van mensen die "het christendom *bezitten*", "het ware geloof bezitten", "de goddelijke genade bezitten" enz. Maar de revolutie, de meest gewelddadige van alle bewegingen "bezitten"? Is de "revolutie" dan een dogmatiese religie, waarin men moet geloven?

Mülberger verwijt mij voorts, dat ik beweer dat hij het woningvraagstuk als een eksklusief arbeidersvraagstuk beschouwt, hoewel hij expliciet het tegendeel beweerd had.

Deze keer heeft Mülberger inderdaad gelijk. Ik had de bewuste passage over het hoofd gezien. Zeer onverantwoordelijk van mij, want ze is uiterst karakteristiek voor de hele strekking van zijn betoog. Mülberger zegt inderdaad met even zoveel woorden:

"Omdat ons zo vaak en zoveel het *belachelijke* verwijt wordt gemaakt, dat wij *klassepolitiek* bedrijven, *klasseheerschappij* nastreven enz., benadrukken we hier allereerst en uitdrukkelijk, dat het woningvraagstuk geenszins een zaak is die alleen het proletariaat aangaat, maar *integendeel - op zeer bijzondere wijze de eigenlijke middenstand*, het kleinbedrijf, de kleinburgerij en de hele burokratie aanbelangt ... het woningvraagstuk is juist *dát* onderdeel van de sociale hervormingen dat meer dan enig ander punt geschikt lijkt om de *absolute innerlijke identiteit* te laten zien van de *belangen van het proletariaat* enerzijds en de *eigenlijke middenklassen* van de maatschappij anderzijds. De middenklassen lijden evenveel, *misschien zelfs meer* dan het proletariaat, onder de knellende boeien van de huurwoning ... Vandaag de dag staan de eigenlijke middenklassen van de maatschappij voor de vraag of zij ... de kracht zullen vinden ... om samen met de jeugdige, krachtige en energieke arbeiderspartij

in het maatschappelijk hervormingsproces in te grijpen, waarvan de zegeningen juist hun ten goede zullen komen."

Vriend Mülberger konstateert hier dus het volgende:

1. "Wij" bedrijven geen "klassepolitiek" en streven niet naar "klasseheerschappij". Maar de duitse sociaaldemokratiese arbeiderspartij bedrijft, juist omdat zij een *arbeiderspartij* is, noodzakelijkerwijze "klassepolitiek", de politiek van de arbeidersklasse. Omdat iedere politieke partij erop uit is, de heerschappij in de staat te veroveren, streeft de duitse sociaaldemokratiese arbeiderspartij noodzakelijk *haar* heerschappij, de heerschappij van de arbeidersklasse, dus een "klasseheerschappij" na. Bovendien heeft *iedere* werkelijk proletarische partij, vanaf de engelse Chartisten*, steeds de klassepolitiek, de organisatie van het proletariaat als zelfstandige politieke partij, als eerste voorwaarde voor, en de diktatuur van het proletariaat als eerstvolgend doel van de strijd gesteld. Door dit "belachelijk" te noemen, plaatst Mülberger zich buiten de proletarische beweging en binnen het kleinburgerlijk socialisme.

2. Het woningvraagstuk heeft het voordeel, dat het niet louter een arbeidersvraagstuk is, maar de kleinburgerij "op zeer bijzondere wijze aanbelangt" doordat "de eigenlijke middenklassen evenveel en misschien zelfs meer" ... dan het proletariaat er onder hebben te lijden. Als iemand verklaart dat de kleinburgerij, ook al is 't maar in één enkel opzicht, "misschien zelfs meer dan het proletariaat" te lijden heeft, dan mag hij zich zeker niet beklagen als hij onder de kleinburgerlijk socialisten wordt gerangschikt. Heeft Mülberger dus enige reden tot klagen als ik zeg:

*Chartisme - een politieke beweging onder de engelse arbeiders vanaf de 30-er tot de 50-er jaren in de XIX-de eeuw. Deze beweging streed voor de verwerkelijking van het People's Charter, het volkshandvest. Dit dokument bevatte de eisen van de Chartisten. Het werd op 8 mei 1838 gepubliceerd in de vorm van een wetsontwerp, dat in het Parlement zou moeten worden ingediend. De eisen waren gericht op de demokratisering van het engelse staatsbestel. In juli 1840 werd de Chartisten-partij opgericht (National Charter Association). Deze associatie was de eerste massapartij van arbeiders in de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Zij stond onder kleinburgerlijke invloed. Na de nederlaag van de Chartisten in 1848 trachtten de meest progressieve vertegenwoordigers van het revolutionaire Chartisme de beweging op socialistiese grondslag om te vormen. (noot redactie MEW)

"En juist met deze ellende, waaronder de arbeidersklasse gemeenschappelijk met andere klassen, en speciaal met de kleinburgerij, te lijden heeft, houdt het kleinburgerlijk socialisme, waartoe ook Proudhon behoort, zich bij voorkeur bezig. En daarom is het in het geheel niet toevallig dat onze duitse proudhonest in de eerste plaats de woningnood aangrijpt, die, zoals we gezien hebben, geenszins een eksklusief arbeidersvraagstuk is" (zie deel 1, pag. 22).

3. Er bestaat een "absolute innerlijke identiteit" van de belangen van de "eigenlijke middenklassen van de maatschappij" met die van het proletariaat. En niet het proletariaat, maar deze eigenlijke middenklassen zijn het, aan wie de "zegeningen" van het komende maatschappelijke hervormingsproces "vooral ten goede zullen komen".

De arbeiders zullen de komende sociale revolutie dus "vooral" in het belang van de kleinburgers voeren. En verder bestaat er een absolute innerlijke identiteit van de belangen van de kleinburgers met die van het proletariaat. Als de belangen van de kleinburgers innerlijk identiek zijn met die van de arbeiders, dan zijn die van de arbeiders innerlijk identiek met die van de kleinburgers. Het kleinburgerlijk standpunt is dus in de beweging even geldig als het proletarische. Welnu, juist de verkondiging van deze gelijkstelling noemt men kleinburgerlijk socialisme.

Het is daarom ook zeer konsekvent, als Mülberger op pag. 25 van zijn brochure* het "kleinbedrijf" prijst als de "eigenlijke *steunpilaar* van de maatschappij", "omdat het krachtens zijn aard de drie factoren: arbeid · opbrengst-bezit in zich verenigt, en in de combinatie van deze drie factoren onbegrensde mogelijkheden opent tot ontplooiing van het individu"; zoals hij konsekvent is, wanneer hij de moderne industrie met name verwijt, dat zij deze kweekplaats van standaard-mensen vernietigt en "van een levenskrachtige, zichzelf steeds opnieuw producerende *klasse*, een bewusteloze *hoop* mensen gemaakt heeft, die niet weten waarheen zij hun angstige blik moeten wenden". De kleinburger is dus Mülberger's model-mens en het kleinbedrijf Mülberger's model-produktiewijze. Heb ik hem dan belasterd, toen ik hem bij de kleinburgerlijk socialistische onderbracht?

* De artikelen die Mülberger begin 1872 in de "Volksstaat" over het woningvraagstuk had gepubliceerd, verschenen later als brochure: A. Mülberger, "Die Wohnungsfrage. Eine soziale Skizze", Leipzig 1872. (noot redactie MEW)

Omdat Mülberger elke verantwoordelijkheid voor Proudhon afwijft, zou het overbodig zijn hier verder uiteen te zetten hoe Proudhon's hervormingsplannen beogen, alle leden van de maatschappij in kleinburgers en kleine boeren te veranderen. Evenmin zal het nodig zijn in te gaan op de vermeende identiteit van de belangen van de kleinburgers met die van de arbeiders. Het midde staat reeds in het 'Kommunisties Manifest' (in de uitgave van 1872, te Lefjelp, pag. 12 en 21)*

Ons onderzoek heeft dus als resultaat, dat naast de "mythe van de kleinburger Proudhon" de realiteit van de kleinburger Mülberger treedt.

II

We komen nu bij een kernpunt. Ik verweet Mülberger, dat hij in zijn artikelen de economische verhoudingen op de wijze van Proudhon vervalst door ze in juridische terminologie te vertalen. Als voorbeeld haalde ik de volgende uitspraak van Mülberger aan:

"Als het eenmaal gebouwd is, dient het huis als een *overgedragen* rechtstitel, op grond waarvan op een bepaald gedeelte van de maatschappelijke arbeid aanspraak wordt gemaakt, ook als de werkelijke waarde van het huis met de engemaar allang meer dan afdoende in de vorm van huur is betaald. Er *voort* het, dat een huis, dat bijv. vijftig jaar geleden gebouwd werd, gedurende deze periode twee, drie, vijf, tien of nog meer keer zijn oorspronkelijke kostprijs met huur opbrengt".**

Mülberger klaagt nu:

"Deze *simpel*, *nuchtere* *constatering* van een feit brengt Engels er toe mij toe te zeggen, dat ik had moeten uitleggen *hete* het huis een *rechtmatig* wordt - iets dat volledig buiten het bestek van mijn opdracht viel. Een *beschrijving* is één ding, een *verklaring* een ander. Als ik, met Proudhon, zeg dat het economische leven van de maatschappij *doordrongen* moet zijn van een *rechtsovervatting*, dan *beschrijf* ik hiermee de huidige maatschappij als een maatschappij, waaraan weliswaar met iedere *rechtsovervatting*, *maakt* de *rechtsovervatting* van de *revolutie* ontbreekt; een feit dat zelfs Engels toe zal geven".

Blijven we eerst stilstaan bij het huis, *zodra* het *eenmaal* *gebouwd* is. *Zodra* het verhuurd is, brengt het huis de *houwer* ervan in de *vorm* van *huur* *grondrente*, *reparatiekosten* en *rente* op het *geïnvesteerde* *brauwkapitaal* op, *inklu-*

* Zie MEW, deel 4, pag. 471 en 484/485.

** Zie in dit boek, deel 1, pag. 13.

sief de daarop gemaakte winst; en al naar gelang de omstandigheden kan de steeds terugkerende huurbetaling uiteindelijk twee, drie, vijf, tien of meer keer de oorspronkelijke kostprijs bedragen. Dit, vriend Mülberger, is de "simpele, nuchtere konstatering" van een "feit", dat van *ekonomiese* aard is; en als we willen weten, hoe "het komt" dat dit feit bestaat, moeten we het onderzoek op ekonomies gebied voeren. Laten we daarom eens wat dieper op dit feit ingaan, zodat zelfs een kind het kan begrijpen. Zoals bekend, bestaat de verkoop van een waar daaruit, dat de bezitter de gebruikswaarde ervan weggeeft en de ruilwaarde ervan opstrijkt. De gebruikswaarden van waren verschillen onder andere ook daarin van elkaar, dat de tijd die nodig is voor hun konsumptie, verschilt. Een brood wordt in een dag gekonsumeerd, een broek in een jaar versleten, en een huis, laat ons zeggen, in 100 jaar. Bij meer duurzame waren ontstaat dus de mogelijkheid, de gebruikswaarde stukje bij beetje te verkopen, telkens voor een bepaalde termijn, met andere woorden, het te *verhuren*. De verkoop in gedeelten realiseert de ruilwaarde dus slechts geleidelijk. Ter kompensatie van het afzien van direkte terugbetaling van het voorgeschoten kapitaal en de daarop te maken winst ontvangt de verkoper een verhoogde prijs, een rentebetaling, waarvan de hoogte, volstrekt niet willekeurig, wordt bepaald door de wetten van de politieke ekonomie. Na 100 jaar is het huis uitgewoond, versleten, onbewoonbaar geworden. Als we dan van de in totaal betaalde huur aftrekken:

1. de grondrente met de eventuele stijging die zij inmiddels ondergaan heeft,
2. de lopende reparatiekosten die zijn opgebracht, dan vinden we, dat de rest gemiddeld bestaat uit:
 - a. het oorspronkelijke bouwkapitaal van het huis,
 - b. de winst daarop,
 - c. de rentebetaling op het langzamerhand vervallen kapitaal en winst.

Nu heeft weliswaar aan het eind van deze periode de huurder geen huis, maar de huiseigenaar evenmin. Deze heeft alleen de grond (als die hem tenminste toebehoort) en het zich daarop bevindende bouwmetaal, dat echter geen huis meer vormt. En wanneer het huis in de tussentijd "vijf of tien maal de oorspronkelijke kostprijs heeft opgebracht" zullen we zien, dat dit alleen is toe te schrijven aan een toename van de grondrente; wat geen geheim is voor iemand die in een stad als Londen woont, waar grondeigenaar en huiseigenaar meestal twee verschillende personen zijn. Zulke geweldige huurstijgingen komen voor in snelgroeïende steden, maar niet in een boerendorp, waar de rente op bouwgrond zo goed als stabiel is.

Het is immers een welbekend feit dat, afgezien van verhogingen van de grondrente, de huiseigenaar aan huur gemiddeld niet meer dan 7% per jaar over het geïnvesteerde kapitaal (inclusief winst) ontvangt, waaruit dan nog reparatiekosten enz. bestreden moeten worden. Kortom, de huurovereenkomst is een heel gewone warentransactie, die voor de arbeider theoretisch van niet meer of minder belang is dan elke andere warentransactie, met uitzondering van die waarin het om de koop en verkoop van de arbeidskracht gaat, terwijl de arbeider in de praktijk een huurovereenkomst ziet als een van de ontelbare vormen waarin de bourgeoisie hem afzet. (Hierover sprak ik reeds op pag. 4 van de brochure, maar zoals ik daar al aantoonde, zijn ook al deze vormen onderworpen aan een economies bestel).*

Mülberger daarentegen ziet in de huurovereenkomst slechts louter willekeur (zie pag. 19 van zijn brochure) en als ik hem het tegendeel bewijs, beklagt hij zich erover dat ik hem "louter dingen vertel die hij helaas zelf al wist".

Maar alle economies onderzoek naar de huishuur zal ons niet in staat stellen, de afschaffing van de huurwoning om te toveren tot "één van de meest vruchtbare en grandioze doelstellingen, die ooit aan het revolutionaire denken zijn ontsproten". Om dit klaar te spelen moeten we eerst het simpele feit uit de nuchtere economie vertalen in termen van de veel ideologieser juristerij. "Het huis dient als eeuwigdurende rechtstitel" op huur - "zo komt het" dat de waarde van een huis wel 2,3,5 of 10 keer in huur kan worden betaald. De "rechtstitel" brengt ons geen stap verder om te ontdekken hoe "dit zo komt"; en daarom zei ik, dat Mülberger pas door te onderzoeken, hoe het huis rechtstitel wordt, erachter had kunnen komen *hoe* "het komt". En dit ontdekken we pas als we, zoals ik deed, de *economiese* aard van de huishuur onderzoeken, in plaats van ons druk te maken over de juridiese uitdrukkingvorm waarin de heersende klasse de huishuur sanktioneert.

- Wie economiese maatregelen voorstelt om de huishuur af te schaffen, is toch wel verplicht iets meer van de huishuur te weten dan dat deze "de schatting vertegenwoordigt van de huurder aan het eeuwige recht van het kapitaal". Hierop antwoordt Mülberger: "Een beschrijving is één ding, een verklaring een ander".

Hoewel het huis geenszins het eeuwige leven heeft, hebben we het omgezet

* Zie in dit boek, deel 1, pag. 21/22.

in een eeuwige rechtsaanspraak op huur. We zien dat, ongeacht hoe "het komt", dankzij die rechtsaanspraak het huis zijn waarde meervoudig opbrengt in de vorm van huur. Door de vertaling in juridiese termen zijn we gelukkig zo ver verwijderd van de ekonomie, dat we slechts het verschijnsel zien dat een huis in de loop der tijd meermalen betaald wordt in de vorm van bruto-huuropbrengsten. Omdat we juridies denken en spreken, passen we op dit verschijnsel de norm van het recht, van gerechtigheid toe en vinden dat het *onrecht* is, dat het niet in overeenstemming is met de "rechtsopvatting van de revolutie", wat dat ook moge zijn, en dat daarom die rechtsaanspraak niet deugt. Wij zien verder dat ditzelfde geldt voor rentedragend kapitaal en verpacht bouwland, en hebben nu een ekskuus om deze soorten eigendom van andere te onderscheiden en ze aan een buitengewone behandeling te onderwerpen. Deze bestaat uit de eis:

1. de eigenaar het recht tot opzegging, het recht om zijn eigendom terug te vorderen, te ontnemen;
2. de huurder, lener of pachter kosteloos het vruchtgebruik te laten van de hem ter beschikking gestelde, maar niet toebehorende zaak;
3. de eigenaar in langlopende termijnen zonder rente af te betalen.

En daarmee zijn de proudhonse principes, wat dit onderwerp betreft, uitgeput. Dit is Proudhon's "maatschappelijke liquidatie".

Tussen twee haakjes, het ligt voor de hand dat dit hele hervormingsplan bijna uitsluitend aan de kleinburgers en de kleine boeren ten goede komt, in die zin dat dit hen in hun positie van kleinburgers en kleine boeren alleen maar *bevestigt*. Dus die volgens Mülberger mythise figuur van de kleinburger Proudhon krijgt hier ineens een uiterst tastbaar histories bestaan.

Mülberger vervolgt:

"Als ik, met Proudhon, zeg dat het ekonomies leven van de maatschappij doordrongen moet zijn van een *rechtsopvatting*, dan *beschrijf* ik hiermee de huidige maatschappij als een maatschappij, waaraan weliswaar niet iedere rechtsopvatting, maar de rechtsopvatting van de revolutie ontbreekt; een feit dat zelfs Engels toe zal geven".

Helaas ben ik niet in staat Mülberger dit genoeg te doen. Mülberger eist, dat de maatschappij doordrongen *moet* zijn van een rechtsopvatting en noemt dat een beschrijving. Als de rechtbank een deurwaarder op mij af-

stuurt om een schuld te vorderen, dan doet ze, althans volgens Mülberger, niet meer dan mij *beschrijven* als iemand die zijn schulden niet betaalt! Een beschrijving is één ding, een eis een ander. En juist hier ligt het essentiële verschil tussen het Duits wetenschappelijk socialisme en Proudhon. Wij beschrijven - en iedere werkelijke beschrijving van een ding is, ondanks Mülberger, tevens de verklaring ervan - de economische verhoudingen zoals ze zijn en zich ontwikkelen, en wij bewijzen, strikt economisch, dat deze ontwikkeling tegelijkertijd de ontwikkeling is van de elementen van een sociale revolutie: de ontwikkeling - enerzijds van een klasse die door haar levensomstandigheden noodzakelijk tot de sociale revolutie wordt gedreven, het proletariaat - en anderzijds van de produktiekrachten, die, het kader van de kapitalistische maatschappij ontgroeid, dit kader noodzakelijk moeten doorbreken en tegelijkertijd de middelen leveren om de klasseverschillen voor eens en altijd in het belang van de maatschappelijke vooruitgang zelf af te schaffen. Proudhon daarentegen eist van de huidige maatschappij, dat ze zichzelf omvormt, niet volgens de wetten van haar eigen economische ontwikkeling, maar volgens de voorschriften van de gerechtigheid (de term "rechtsopvatting" stamt niet van hem, maar van Mülberger). Waar wij bewijzen, *prekt* en jammert Proudhon, en met hem Mülberger.

Wat de "rechtsopvatting van de revolutie" voor iets is, vermag ik absoluut niet te bevroeden. Proudhon in ieder geval maakt van "de revolutie" een soort godin, de draagster en voltrekster van zijn "gerechtigheid"; waarbij hij dan in de merkwaardige vergissing vervalt, de burgerlijke revolutie van 1789-1794 en de komende proletarische revolutie met elkaar te verwarren. Dit doet hij in bijna al zijn werken, vooral in die na 1848. Ik zal er slechts één aanhalen bij wijze van voorbeeld: "Idée générale de la Révolution", éd. 1868, pag. 39-40. Omdat Mülberger evenwel alle verantwoordelijkheid voor Proudhon afwijst, is het mij niet toegestaan "de rechtsopvatting van de revolutie" vanuit Proudhon te verklaren en ik blijf gehuld in een Egyptische duisternis.

Mülberger gaat verder:

"Maar noch Proudhon, noch ik doen een beroep op een "eeuwige gerechtigheid" om daaruit de bestaande onrechtvaardige toestanden te *verklaren*, of zelfs, waarvan Engels mij beschuldigt, enige verbetering van deze toestanden te verwachten door een beroep op deze gerechtigheid."

Mülberger moet erop bouwen, dat "Proudhon in Duitsland zo goed als onbekend is". In al zijn geschriften meet Proudhon alle maatschappelijke, juridische, politieke en religieuze stelregels aan de maatstaf van de "gerechtigheid" en verwerpt of erkent ze al naar gelang ze wel of niet overeenstemmen met wat hij "gerechtigheid" noemt. In zijn "Contradictions économiques"* heet deze gerechtigheid nog "eeuwige gerechtigheid", justice éternelle. Later wordt de eeuwigheid verzwegen, maar blijft materieel gehandhaafd. Bijv. in: "De la Justice dans la Révolution et dans l'Eglise" (1858), is de volgende passage karakteristiek voor de gehele, drie delen tellende preek (deel 1, pag. 42):

"Wat is het basisprincipe, het organiese, regelende, soevereine principe van de maatschappijen, het principe dat alle andere aan zich ondergeschikt maakt, dat heerst, behoedt, verjaagt, bestraft en desnoods zelfs alle weerspannige elementen onderdrukt? Is het de godsdienst, het ideaal of het *belang*? ... Volgens mij is dit beginsel de *gerechtigheid*. Wat is gerechtigheid? *Het wezen van de mensheid zelve*. Wat is zij geweest sinds het begin van de wereld? Niets. Wat zou zij moeten zijn? Alles."

Een gerechtigheid, die het wezen van de mensheid zelve is, wat is dat anders dan de *eeuwige* gerechtigheid? Een gerechtigheid, die het organiese, regelende en soevereine basisprincipe is van de maatschappijen, die weliswaar tot nu toe niets geweest is, maar alles zou moeten zijn, - wat is dat anders dan de maatstaf waaraan alle menselijke dingen gemeten moeten worden, de scheidsrechter waartoe we ons kunnen wenden in alle conflicten? En heb ik iets anders beweerd dan dat Proudhon zijn onwetendheid en hulpeloosheid t.a.v. de ekonomie verbergt, doordat hij alle ekonomiese verhoudingen niet beoordeelt volgens de ekonomiese wetten, maar naar de vraag of zij al of niet in overeenstemming zijn met zijn opvatting van deze eeuwig gerechtigheid? En waarin onderscheidt Mülberger zich van Proudhon als hij eist, dat "alle transakties in het leven der moderne maatschappij ... doordrongen zouden moeten zijn van een *rechtsopvatting*, dat wil zeggen, overal doorgevoerd zouden moeten worden volgens de *strikte eisen der gerechtigheid*"? Kan ik niet lezen of kan Mülberger niet schrijven?

* P.-J. Proudhon, "Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère", deel 1-2, Parijs 1846.

Mülberger vervolgt:

"Proudhon weet even goed als Marx en Engels, dat de eigenlijke drijfkracht in de menselijke maatschappij de economische en niet de juridische verhoudingen zijn; ook hij weet, dat de gegeven rechtsopvattingen van een volk slechts de uitdrukking, de afspiegeling, het produkt zijn van de economische verhoudingen - in het bijzonder van de produktieverhoudingen. Kortom, voor Proudhon is het recht een historisch geëvolueerd economisch produkt".

Als Proudhon dit alles weet (ik wil aan de onduidelijke wijze van uitdrukken van Mülberger voorbij gaan en uitgaan van zijn goede wil), als hij alles "even goed weet als Marx en Engels", hoe kunnen we het dan nog oneens zijn? Maar met Proudhon's kennis is het nu juist even anders gesteld. De economische verhoudingen in een gegeven maatschappij doen zich allereerst voor als *belangen*. Nu zegt Proudhon in de zojuist geciteerde passage van zijn hoofdwerk met even zoveel woorden, dat het "regelende, organische, soevereine basisprincipe van de maatschappijen, het principe dat alle andere aan zich ondergeschikt maakt", niet het *belang* is, maar de *gerechtigheid*. En hij herhaalt ditzelfde steeds in alle belangrijke passages van zijn werken. Wat Mülberger niet verhindert te vervolgen:

"... dat de opvatting van het economisch recht, zoals ze door Proudhon het verst is ontwikkeld in "La guerre et la paix", volledig samenvalt met de grondgedachten van Lassalle, zoals die zo mooi in zijn voorwoord van "System der erworbenen Rechte" uiteengezet zijn".

"La guerre et la paix" is misschien wel het meest onbeholpen van de vele onbeholpen werken die Proudhon geschreven heeft, maar ik had niet verwacht dat het als bewijs zou worden aangevoerd voor Proudhon's vermeend begrip van de Duitse materialistische geschiedenisopvatting, die alle historische gebeurtenissen en ideeën, alle politiek, filosofie, religie, verklaart uit de materiële economische levensomstandigheden van de desbetreffende historische periode. Het boek is zo weinig materialistisch, dat het het niet eens klaarspeelt een analyse van de oorlog te geven, zonder de *Schepper* te hulp te roepen:

"Nochtans heeft de schepper, die deze levenswijze voor ons heeft gekozen, zijn eigen bedoelingen" (deel 2, pag. 100 van de uitgave van 1869).

Op welke historische kennis het berust, kan worden opgemaakt uit het feit dat het in het histories bestaan van het Gouden Tijdperk gelooft:

"In den beginne, toen de mensheid nog dun gezaaid was over de aardbol, voorzag de natuur moeiteloos in haar behoeften. Het was het gouden tijdperk, het tijdperk van overvloed en vrede" (t.a.p. pag. 102).

Zijn ekonomies standpunt is dat van het meest krasse malthusianisme:

"Als de produktie verdubbeld wordt, zal de bevolking dat spoedig eveneens zijn" (pag. 106).

En waaruit bestaat dan het materialisme van dit boek? Daaruit, dat het beweert dat de oorzaak van de oorlog van oudsher en nog altijd in "het pauperisme" ligt (bijv. pag. 143). Oom Bräsig* was net zo'n originele materialist, toen hij in zijn rede van 1848 gelaten het grote woord sprak: de oorzaak van de grote armoede is de grote pauvreté!

Lassalle's "System der erworbenen Rechte" is niet alleen verstrikt in de gehele illusie van de juristen, maar ook in die van de oud-hegelianen. Lassalle verklaart op pag. VII ekspliciet, dat ook "op ekonomies gebied het begrip 'verworven recht' (erworbenes Recht) de oorspronkelijke bron is waaruit alle verdere ontwikkeling voortvloeit"; hij wil aantonen, dat "het recht een rationeel organisme" is dat "zich uit zichzelf" (en dus niet uit ekonomiese voorwaarden) "ontwikkelt" (pag. XI); het gaat voor hem om een afleiding van het recht, niet uit ekonomiese verhoudingen, maar uit het "wilsbegrip zelf, waarvan de rechtsfilosofie slechts de ontwikkeling en afspiegeling vormt". (pag. XII). Wat doet dit boek hier dan? Het verschil tussen Proudhon en Lassalle bestaat slechts hierin, dat Lassalle werkelijk jurist en hegeliaan was, terwijl Proudhon in de juristerij en de filosofie, zoals in alle andere zaken, een echte dilettant was.

Dat Proudhon, die zich, zoals bekend, voortdurend tegenspreekt, zo nu en dan ook eens een uitspraak doet, waarin het de schijn heeft dat hij ideeën uit feiten verklaart, is mij bekend. Dergelijke uitspraken zijn echter zonder enige betekenis tegenover de algemene denkrichting van de man, en waar ze voorkomen, daarbij nog uiterst verward en inkonsistent.

* Een komiese figuur uit het werk van F. Reuter.

Op een bepaalde, zeer primitieve ontwikkelingstrap van de maatschappij komt de behoefte op, de dagelijks terugkerende verrichtingen in de produktie, distributie en ruil van de produkten onder een gemeenschappelijke regeling te brengen en ervoor te zorgen, dat de enkeling zich onderwerpt aan de gemeenschappelijke produktie- en ruilvoorwaarden. Aanvankelijk gewoonte, wordt deze regeling spoedig *wet*. Met deze wet ontstaan noodzakelijk organen, waaraan de wetshandhaving opgedragen is - het openbaar gezag, de staat. Naarmate de maatschappij zich verder ontwikkelt, ontwikkelt ook de wet zich tot een min of meer omvangrijke wetgeving. Hoe ingewikkelder zij wordt, hoe verder haar terminologie af komt te staan van die waarin de gewone economische levensvoorwaarden van de maatschappij uitgedrukt worden. Zij verschijnt als een zelfstandig element, dat zijn bestaansrecht en de fundering van zijn ontwikkeling niet in de economische verhoudingen, maar in eigen, innerlijke gronden vindt, bijv. in het "wilsbegrip". De mensen vergeten, dat hun recht uit hun economische levensvoorwaarden stamt, zoals ze hun eigen afstamming uit het dierenrijk vergeten hebben. Wanneer de wetgeving zich tot een gekompliceerd, omvangrijk geheel ontwikkelt, ontstaat de noodzaak van een nieuwe maatschappelijke arbeidsdeling; er komt een stand van beroepsrechtsgelerden op, en hiermee ontstaat de rechtswetenschap. Als deze zich verder ontwikkelt, vergelijkt ze de rechtssystemen van verschillende volkeren en tijdperken met elkaar, niet als uitdrukking van de wisselende economische verhoudingen, maar als systemen die hun fundering in zichzelf vinden. Deze vergelijking vooronderstelt punten van overeenkomst. Deze worden gevonden doordat de juristen datgene wat al deze rechtssystemen min of meer gemeenschappelijk is, combineren en *natuurrecht* noemen. Maar de maatstaf, waaraan gemeten wordt, wat natuurrecht is en wat niet, is de meest abstrakte uitdrukking van het recht zelf: *de gerechtigheid*. Van nu af aan is de ontwikkeling van het recht voor juristen en voor hen, die hen op hun woord geloven, dus slechts het streven om de menselijke omstandigheden, voorzover ze in juridiese termen uitgedrukt worden, steeds meer het ideaal van de gerechtigheid, de *eeuwige gerechtigheid*, te doen benaderen. En deze gerechtigheid is altijd alleen maar de geïdeologiseerde, verheerlijkte uitdrukking van de bestaande economische verhoudingen, nu eens van konservatieve, dan weer van revolutionaire zijde. Volgens de gerechtigheid van Grieken en Romeinen was de slavernij rechtvaardig; de gerechtigheid van de bourgeoisie van 1789 eiste de opheffing van het feodalisme, als onrechtvaardig. Voor de pruisiese jonkers is zelfs

de miserabele distriktsverordening* een schending van de eeuwige gerechtigheid. De opvatting over eeuwige gerechtigheid wisselt dus niet alleen naar plaats en tijd, maar ook naar persoon, en behoort tot die zaken, waaronder, zoals Mülberger terecht opmerkt, "iedereen iets anders verstaat". Waar in het dagelijks leven uitdrukkingen als recht, onrecht, gerechtigheid en rechtsgevoel, gegeven het ongecompliceerd karakter van de verhoudingen die daar beoordeeld moeten worden, ook m.b.t. maatschappelijke aangelegenheden zonder misverstand worden gebruikt, veroorzaken ze bij wetenschappelijk onderzoek naar economische verhoudingen, zoals we gezien hebben, dezelfde heilloze verwarring, die bijvoorbeeld in de moderne chemie zou ontstaan, als daar de terminologie van de flogiston-theorie zou worden aangehouden. Nog ernstiger wordt de verwarring als men, zoals Proudhon, gelooft in dit sociale flogiston, de gerechtigheid; of als men, als Mülberger, verzekert dat de flogistontheorie even juist is als de zuurstoftheorie**.

III

Mülberger beklagt zich er voorts over, dat ik zijn "nadrukkelijke" uitspraak,

"dat er geen vreselijker aanfluiting van de gehele kultuur van onze veelgeprezen eeuw bestaat dan het feit dat in de grote steden negentig procent of meer van de bevolking geen plaats heeft, die ze de hare kan noemen",

een reaktionaire jeremiade noemde. Inderdaad. Zou Mülberger zich beperkt hebben tot het beschrijven van "de gruwelen van de huidige tijd", zoals hij

* Deze distriktsverordening van 13 dec. 1872 diende als grondslag voor de bestuurs-hervorming in Pruisen. Hiermee werden het erfelijk recht van politieke macht op de landgoederen afgeschaft en bepaalde elementen van plaatselijk zelfbestuur ingevoerd. De hervorming had tot doel het staatsapparaat en de centrale macht te versterken. (noot red. MEW)

** Vóór de ontdekking van de zuurstof verklaarden de chemici de verbranding van stoffen in de atmosfeer door de hypothese van een speciale brandstof, het flogiston, dat bij de verbranding ontsnapt: aangezien zij ontdekten, dat een enkelvoudig lichaam na verbranding meer woog dan daarvoor, verklaarden zij, dat flogiston een negatief gewicht heeft, zodat een lichaam zonder flogiston meer woog dan een lichaam met flogiston. Op deze manier werden aan het flogiston langzamerhand de hoofdeigenschappen van zuurstof toegeschreven, maar allemaal *omgekeerd*. De ontdekking dat verbranding bestaat uit de verbinding van de brandende stof met een andere, zuurstof, en de beschrijving van deze zuurstof, maakte een einde aan deze hypothese - zij het pas na langdurige tegenstand van oudere chemici. (noot van Engels)

voorgeeft te doen, dan zou ik zeker geen kwaad woord over "hem en zijn bescheiden woorden" gezegd hebben. Maar hij doet iets heel anders. Hij beschrijft deze "gruwelen" als het *gevolg* van het feit, dat de arbeiders "geen plaats hebben die ze de hunne kunnen noemen". Of men nu over "de gruwelen van de huidige tijd" jammert op grond van het feit, dat het huisbezit van de arbeiders is afgeschaft of zoals de jonkers doen, op grond van het feit dat het feodalisme en het gildenwezen zijn afgeschaft; in beide gevallen kan dit slechts tot een reaktionaire jeremiade leiden, een klaagzang over het aanbreken van het onvermijdelijke, het histories noodzakelijke. Het reaktionaire ligt nu juist in het feit, dat Mülberger het individuele huisbezit van de arbeiders weer wil herstellen - een zaak die de geschiedenis reeds lang geleden beslecht heeft; en dat hij zich de emancipatie van de arbeiders op geen andere manier kan voorstellen dan dat iedereen opnieuw eigenaar van zijn huis wordt. Vervolgens:

"Ik zeg met de meeste nadruk: de werkelijke strijd geldt de kapitalistische produktiewijze, en slechts *van de omvorming daarvan* kan een verbetering van de woonomstandigheden worden verwacht. Engels ziet niets van dit alles ... Ik stel de totale oplossing van het sociale vraagstuk voorop om tot de afkoping van de huurwoning over te kunnen gaan".

Helaas, ik zie ook nu nog steeds niets van dit alles. Ik kan toch onmogelijk weten, wat iemand wiens naam ik niet eens kende, in stilte bij zichzelf vooropstelt. Ik kan mij slechts aan de letterlijke tekst van de artikelen van Mülberger houden. En daar vind ik ook nu nog (pag. 15 en 16 van de overdruk) dat Mülberger, om tot de afkoping van de huurwoning over te kunnen gaan, niets anders vooropstelt dan - de huurwoning. Pas op pag. 17 vat hij "de produktiviteit van het kapitaal bij de horens", iets waarop we later nog terug komen. Zelfs in zijn repliek bevestigt hij dit, als hij zegt:

"Het ging er veel meer om, aan te tonen hoe *vanuit de bestaande verhoudingen* een volledige verandering in het woningvraagstuk bereikt zou kunnen worden".

Vanuit de bestaande verhoudingen, en vanuit de verandering (d.w.z. afschaffing) van de kapitalistische produktiewijze, dit zijn toch twee totaal tegengestelde dingen. Geen wonder dat Mülberger zich beklaagt, wanneer ik de filantropiese pogingen van de heren Dollfus en andere fabrikanten om de arbeiders aan eigen woningen te helpen, als de enig mogelijke praktische reali-

satie van zijn proudhoniestiese projekten beschouw. Als hij inzag, dat Proudhon's plan tot redding van de maatschappij een fantasie is, die volledig op de bodem van de *burgerlijke* maatschappij staat, zou hij er natuurlijk niet in geloven. Zijn goede bedoelingen heb ik nooit en te nimmer in twijfel getrokken. Maar waarom prijst hij dan Dr. Reschauer, als deze het weense stadsbestuur de projekten van Dollfus ter navolging aanbeveelt?

Mülberger verklaart voorts:

Wat in het bijzonder de tegenstelling tussen stad en platteland betreft, behoort het tot de utopieën haar te willen opheffen. Deze tegenstelling is een natuurlijke, beter gezegd een histories gegroeide ... Het gaat er niet om deze tegenstelling *op te heffen*, maar om politieke en sociale vormen te vinden waarin zij *onschadelijk*, ja zelfs *vruchtbaar* is. Op deze manier is een vreedzaam vergelijk, een geleidelijk evenwicht van belangen te verwachten".

De opheffing van de tegenstelling tussen stad en platteland is dus een utopie, *omdat* deze tegenstelling een natuurlijke, beter gezegd, een histories gegroeide is. Laten we deze logika eens op andere tegenstellingen van de moderne maatschappij toepassen en zien waar we dan uit komen. Bijvoorbeeld: "Wat in het bijzonder de tegenstelling tussen" kapitalisten en loonarbeiders "betreft, behoort het tot de utopieën haar te willen opheffen. Deze tegenstelling is een natuurlijke, beter gezegd, een histories gegroeide. Het gaat er niet om deze tegenstelling *op te heffen*, maar om politieke en sociale vormen te vinden waarin zij *onschadelijk*, ja zelfs *vruchtbaar* is. Op deze manier is een vreedzaam vergelijk, een geleidelijk evenwicht van belangen te verwachten".

Waarmee we weer bij Schulze-Delitzsch zijn aangeland. De opheffing van de tegenstelling tussen stad en platteland is niet meer en niet minder een utopie dan de opheffing van de tegenstelling tussen kapitalisten en loonarbeiders. Van dag tot dag wordt zij steeds meer een praktische eis zowel van de industriële als de agrarische produktie. Niemand heeft dit luider geëist dan Liebig in zijn geschriften over de chemie van de landbouw, waarin zijn eerste eis steeds is, dat de mens aan het land teruggeeft, wat hij eruit haalt en waarin hij aantoonde, dat slechts het bestaan van de stad, in het bijzonder van de grote stad dit verhindert. Als men ziet, hoe hier alleen al in Londen een grotere hoeveelheid mest dan het hele koninkrijk Saksen produceert,

dagelijks in zee wordt geloosd, een uiterst kostbare zaak, en men ziet welke kolossale voorzieningen nodig zijn om te voorkomen dat niet heel Londen hierdoor wordt vergiftigd, dan krijgt de utopie van de afschaffing van de tegenstelling tussen stad en platteland een merkwaardig praktische basis. En zelfs het relatief onbeduidende Berlijn stinkt al minstens dertig jaar weg in zijn eigen vuil. Anderzijds is het een pure utopie, wanneer men, zoals Proudhon, de huidige burgerlijke maatschappij omver wil werpen en toch de boer als zodanig wil handhaven. Slechts een zo gelijkmatig mogelijke verdeling van de bevolking over het hele land, slechts een innige verbinding van de industriële met de agrarische produktie, naast de daardoor noodzakelijk wordende uitbreiding van de kommunikatiemiddelen - de afschaffing van de kapitalistische produktiewijze daarbij vooropgezet - kan de plattelandsbevolking uit het isolement en de afstomping halen, waarin zij sedert duizenden jaren bijna onveranderd vegeeteert. Geen utopie is het, te beweren, dat de bevrijding van de mens van haar door haar histories verleden gesmede ketenen pas dan volledig zal zijn, wanneer de tegenstelling tussen stad en platteland is afgeschaft; de utopie ontstaat pas dan, wanneer men het waagt "vanuit de bestaande verhoudingen" voor te schrijven, in welke *vorm* deze of enige andere tegenstelling van de bestaande maatschappij moet worden opgelost. En dat doet Mülberger, wanneer hij Proudhon's formule voor de oplossing van het woningvraagstuk overneemt.

Vervolgens beklagt Mülberger zich, dat ik hem in zekere mate medeverantwoordelijk stel voor "Proudhon's ongehoorde opvattingen over kapitaal en rente" en zegt:

"Ik *vóórderstel* de wijziging van de produktieverhoudingen *als gegeven* en de overgangswet die de rentevoet regelt, heeft niet de produktieverhoudingen, maar de maatschappelijke transakties, de cirkulatieverhoudingen tot onderwerp. De wijziging van de produktieverhoudingen, of zoals de duitse school nauwkeuriger zegt: de afschaffing van de kapitalistische produktiewijze, volgt zeker niet, zoals Engels mij *toedicht*, uit een overgangswet die de rente opheft, maar uit de *daadwerkelijke inbezitneming van alle arbeidsmiddelen*, uit de inbeslagname van de hele industrie door het werkende volk. Of het werkende volk hierbij eerder de afkoping dan de direkte onteigening zal huldigen (!) is noch aan Engels, noch aan mij om te beslissen."

Ik wrijf mij de ogen uit van verbazing. Ik lees Mülberger's verhandeling nog eens van begin tot eind door om de passage te vinden waar hij verklaart dat zijn afkoping van de huurwoning "de daadwerkelijke inbezitneming van al-

le arbeidsmiddelen, de inbeslagneming van de hele industrie door het werkende volk" als gegeven vooronderstelt. Ik kan de passage niet vinden. Zij bestaat niet. Van "daadwerkelijke inbezitneming" enz. is nergens sprake. Wel staat op pag. 17:

"We nemen nu aan, dat de produktiviteit van het kapitaal *werkelijk bij de horens gevat wordt*, zoals vroeg of laat moet gebeuren, bijvoorbeeld *door een overgangswet die de rente van al het kapitaal op 1°/o vaststelt*, maar let wel, met de bedoeling om dit percentage meer en meer tot nul te laten naderen ... Zoals alle andere produktvallen huizen en woningen natuurlijk ook binnen het kader van deze wet ... We daarom dat vanuit dit gezichtspunt de afkoping van de huurwoning een *noodzak gevolg is van de afschaffing van de produktiviteit van het kapitaal in het algemeen*".

Geheel in tegenstelling tot Mülberger's nieuwste draai, wordt hier dus met zoveel woorden gezegd, dat de produktiviteit van het kapitaal, onder welke verwarde uitdrukking hij, zoals toegegeven wordt, de kapitalistische produktiewijze verstaat, door een wet die de rente afschaft, werkelijk bij de horens gevat wordt, en dat tengevolge van deze wet "de afkoping van de huurwoning een noodzakelijk gevolg is van de afschaffing van de produktiviteit van het kapitaal in het algemeen". Geenszins, zegt Mülberger nu. Iedere overgangswet heeft "niet de *produktieverhoudingen*, maar de *cirkulatieverhoudingen* tot onderwerp". Bij deze totale tegenspraak - die, om met Goethe te spreken, "even mysterieus voor wijzen als voor dwazen" is - blijft mij niets anders over dan aan te nemen, dat ik te maken heb met twee totaal verschillende Mülbergers, waarvan de een zich terecht beklagt, dat ik hem "toedicht" wat de ander heeft laten drukken.

Dat het werkende volk noch mij, noch Mülberger zal vragen of het bij de daadwerkelijke inbezitneming "eerder de afkoping dan de direkte onteigening zal huldigen", is zeer zeker waar. Hoogst waarschijnlijk zal het er de voorkeur aan geven in het geheel niet te huldigen. Maar om de daadwerkelijke inbezitneming van alle arbeidsmiddelen door het werkende volk ging het helemaal niet, alleen maar om Mülberger's bewering (pag. 17), dat "de hele inhoud van de oplossing van het woningvraagstuk is samengevat in het woord *afkoping*". Wanneer hij nú verklaart, dat deze afkoping buitengewoon twijfelachtig is, waarom dan voor ons beiden en de lezers al die nodeloze drukte?

Overigens moet worden opgemerkt, dat de "daadwerkelijke inbezitneming" van alle arbeidsmiddelen, de inbeslagname van de hele industrie door het werkende volk, precies het tegendeel is van de proudhonistische "afkoping". Bij de laatste oplossing wordt de *individuele arbeider* eigenaar van de woning, de boerderij, het arbeidsinstrument; bij de eerstgenoemde blijft het "werkende volk" kollektief eigenaar van de huizen, fabrieken en arbeidsmiddelen en wordt het vruchtgebruik ervan, althans gedurende een overgangspriode, waarschijnlijk tegen vergoeding van de kosten, aan individuen of maatschappijen overgelaten. Net zoals de afschaffing van de grondeigendom niet de afschaffing van de grondrente betekent, maar haar overdracht, zij het in gewijzigde vorm, aan de maatschappij. De daadwerkelijke inbezitneming van alle arbeidsmiddelen door het werkende volk sluit dus in het geheel niet het voortbestaan van de huurverhouding uit.

In het algemeen gaat het niet om de vraag of het proletariaat, eenmaal aan de macht gekomen, de produktiemiddelen, grondstoffen en levensmiddelen eenvoudig door geweld in bezit neemt, daar meteen schadeloosstelling voor betaalt, of het eigendom daarvan door aflossing in lange termijnen afkoopt. Zo'n vraag bij voorbaat en voor alle gevallen te willen beantwoorden zou het ontwerpen van utopieën betekenen en dat laat ik aan anderen over.

IV

Zoveel inkt en papier was nodig om door de vele uitvluchten en draaijerijen van Mülberger heen uiteindelijk tot de kern van de zaak te komen, die Mülberger in zijn repliek behoedzaam vermijdt aan te stippen.

Welke positieve uitspraken zijn door Mülberger in zijn verhandeling gedaan?

Ten eerste, dat "het verschil tussen de oorspronkelijke kostprijs van een huis, een bouwplaats enz., en zijn huidige waarde" van rechtswege aan de maatschappij toebehoort. In economiese termen wordt dit verschil grondrente genoemd. Ook Proudhon wil dit aan de maatschappij toekennen, zoals men kan lezen in zijn "Idée générale de la Révolution", op pag. 219 van de editie van 1868.

Ten tweede, dat de oplossing van het woningvraagstuk daaruit bestaat, dat iedereen i.p.v. huurder, eigenaar van zijn woning wordt.

Ten derde, dat deze oplossing geëffektueerd kan worden als men de huurbetalingen via een wet omzet in afbetalingen op de koopprijs van de woning. De punten 2 en 3 zijn beide ontleend aan Proudhon, zoals iedereen kan nagaan op pag. 199 e.v. van "Idée générale de la Révolution", waarin op pag. 203 zelfs het hiertoe strekkende wetsontwerp kant en klaar te vinden is.

Ten vierde, dat de produktiviteit van het kapitaal bij de horens gevat wordt door een overgangswet, die de rentevoet voorlopig terugbrengt tot 1 procent, onder voorbehoud van een verdere verlaging op een later tijdstip. Ook dit is ontleend aan Proudhon, zoals uitvoerig te lezen is op pag. 182-186 van "Idée générale".

Bij elk van deze punten heb ik de passage bij Proudhon aangehaald, waar het origineel van Mülberger's kopie te vinden is, en nu vraag ik of ik wel of niet het recht had de auteur van een artikel, dat volkomen op een proudhonistische en niets anders dan een proudhonistische visie geënt is, een proudhonist te noemen. En toch beklagt Mülberger zich over niets zo bitter als over het feit dat ik hem zo noem, omdat ik "op een paar *uitdrukkingen* stuitte, die kenmerkend zijn voor Proudhon"! Integendeel. De *uitdrukkingen* komen allemaal voor rekening van Mülberger, de *inhoud* ervan voor die van Proudhon. En als ik dan het proudhonisties betoog aanvul uit Proudhon, dat klaagt Mülberger dat ik hem de "ongehoorde opvattingen" van Proudhon in de schoenen schuif!

Wat heb ik nu tegen dit proudhonistische plan ingebracht?

Ten eerste, dat overdracht van grondrente aan de staat hetzelfde betekent als afschaffing van het individueel grondbezit.

Ten tweede, dat de afkoping van de huurwoning en de overdracht van het eigendom van het huis aan degene die het tot dan toe huurde, de kapitalistische produktiewijze in het geheel niet aantast.

Ten derde, dat dit voorstel bij de tegenwoordige ontwikkeling van de grootindustrie en de steden even absurd als reaktionair is, en de herinvoering van de individuele eigendom van woningen een stap terug zou zijn.

Ten vierde, dat de gedwongen verlaging van de kapitaalrente geenszins de kapitalistische produktiewijze aantast - integendeel -, dat de pogingen hiertoe, zoals de woekerwetten bewijzen, even oud als onmogelijk zijn.

Ten vijfde, dat de afschaffing van de kapitaalrente nog geenszins betekent, dat de huishuur is afgeschaft.

De punten 2 en 4 heeft Mülberger nu toegegeven. Op de andere punten geeft hij geen antwoord. En toch zijn juist dit de punten, waarom de hele discussie draait. Mülberger's antwoord is echter geen weerlegging; het ontwijkt zorgvuldig alle economische punten, hoewel die toch beslissend zijn. Het is een persoonlijk bezwaarschrift, verder niets.

Zo beklagt hij zich, wanneer ik op zijn aangekondigde oplossing van andere vraagstukken, zoals staatsschulden, privé-schulden en krediet, vooruitloop en zeg: de oplossing zal evenals voor het woningvraagstuk overal daaruit bestaan, dat de rente wordt afgeschaft, de rentebetalingen worden omgezet in afbetalingen op de kapitaalsom, en het krediet kosteloos wordt. Desondanks wil ik graag vandaag nog een weddenschap aangaan, dat wanneer deze artikelen van Mülberger het daglicht aanschouwen, hun wezenlijke inhoud overeen zal stemmen met Proudhon's "Idée générale"; krediet: pag. 182, staatsschulden: pag. 186, privé-schulden: pag. 196, net zoals zijn artikelen over het woningvraagstuk overeenkomen met de aangehaalde passages uit hetzelfde boek.

Bij deze gelegenheid wijst Mülberger mij erop, dat vraagstukken als belastingen, staatsschulden, privé-schulden, krediet, waaraan nu nog de autonomie van de gemeente toegevoegd wordt, van het hoogste belang zijn voor de boeren en voor de propaganda op het platteland. Grotendeels akkoord; maar 1. stonden de boeren tot dusver geheel buiten discussie en 2. zijn de proudhonistische "oplossingen" van al deze vraagstukken economies gezien net zo dwaas en door en door burgerlijk als zijn oplossing van het woningvraagstuk. Tegen Mülberger's toespeling dat ik de noodzaak om de boeren in de beweging te betrekken misken, hoef ik mij niet te verweren. Maar ik beschouw het inderdaad wel als een dwaasheid, met dit doel de boeren Proudhon's kwakzalverij aan te smeren. In Duitsland bestaat nog zeer veel grootgrondbezit. Volgens Proudhon's theorie zou dit allemaal in kleine boerenbedrijven moeten worden verdeeld, wat bij de huidige stand van de landbouwwetenschap en na de ervaringen die in Frankrijk en West-Duitsland

met het grondbezit in kleine percelen opgedaan zijn, volslagen reaktionair zou zijn. Nog bestaand grootgrondbezit zal ons veel eerder een welkom houvast bieden de landbouw in 't groot - en alleen daarbij kunnen alle moderne hulpmiddelen, machines e.d. aangewend worden - door geassocieerde arbeiders te laten bedrijven en daardoor aan de kleine boeren de voordelen van het grootbedrijf op de grondslag van associatie, duidelijk te maken. De deense socialisten, die in dit opzicht alle anderen vooruit zijn, hebben dit allang ingezien.

Evenmin behoef ik mij te verdedigen tegen het verwijt, dat ik de huidige schandelijke woonomstandigheden van de arbeiders "als een onbelangrijk detail" beschouw. Voor zover ik weet, ben ik de eerste geweest, die in de duitse taal deze omstandigheden in hun klassieke vorm, zoals zij in Engeland bestaan, beschreven heeft; niet zoals Mülberger meent, omdat zij "mijn *rechtsgevoel* geweld aandoen" - wie alle feiten, die zijn rechtsgevoel geweld aandoen, in boekvorm vast wil leggen, zou veel te doen hebben - maar, zoals in het voorwoord van mijn boek* staat, om het duitse socialisme, dat toen in zijn ontstaansfase verkeerde en zich in holle frasen hulde, een feitelijke basis te verschaffen, door de maatschappelijke toestanden te beschrijven die door de moderne grootindustrie worden gekreëerd. Maar het verlangen om het zogenaamde *woningvraagstuk* op te willen lossen, komt inderdaad niet in mij op, net zo min als ik mij met de details van de oplossing van het nog belangrijker *voedselprobleem* bezig houd. Ik ben tevreden als ik kan bewijzen, dat de produktie van onze moderne maatschappij toereikend is om al haar leden genoeg eten te verschaffen en dat er voldoende huizen aanwezig zijn om de werkende massa's voorlopig een ruim en gezond onderkomen te bieden. Spekuleren over de wijze waarop een toekomstige maatschappij de voedsel- en woningdistributie zou regelen, leidt regelrecht tot *utopie*. We kunnen hoogstens vanuit het inzicht in de grondvoorwaarden van alle vroegere produktiewijzen vaststellen, dat met de ondergang van de kapitalistische produktie bepaalde vormen van toeëigening zoals die in de oude maatschappij bestaan, onmogelijk zullen worden. Zelfs de overgangsmaatregelen zullen zich overal naar de op dat moment bestaande verhoudingen moeten richten, in landen met kleingrondbezit zullen ze wezenlijk anders zijn dan in landen met grootgrondbezit enz. Waar men op uitkomt wanneer men voor deze zogenaamde praktische vraagstuk-

* Voorwoord bij "Die Lage der arbeitenden Klasse in England", MEW, deel 2, pag. 232-234.

ken als het woningvraagstuk, enz., afzonderlijke oplossingen zoekt, bewijst ons niemand beter dan Mülberger zelf; eerst zet hij in 28 pagina's uiteen hoe "de totale inhoud van de oplossing van het woningvraagstuk samengevat wordt in het woord *afkoping*" om vervolgens, zodra men hem in 't nauw brengt, verlegen te stamelen. dat het inderdaad zeer twijfelachtig is of bij de daadwerkelijke inbezitneming van de huizen "het werkende volk eerder de afkoping zal huldigen" dan enige andere vorm van onteigening.

Mülberger eist dat we *prakties* moeten worden, dat we "tegenover de werkelijke praktiese verhoudingen" niet "slechts dode abstrakte formules te berde moeten brengen", dat we "het abstrakte socialisme moeten verlaten en ons *op de bepaalde konkrete verhoudingen van de maatschappij moeten richten*". Als Mülberger dit gedaan had, zou hij zich wellicht zeer verdienstelijk voor de beweging hebben gemaakt. De eerste stap, als men zich op de bepaalde, konkrete verhoudingen van de maatschappij wil richten, bestaat er toch immers uit dat men deze leert kennen, dat men ze volgens hun bestaande economiese samenhang onderzoekt. En wat vinden we daarover bij Mülberger? Welgeteld twee zinnen, te weten:

1. "Zoals de loonarbeider staat tegenover de kapitalist, zo staat de huurder tegenover de huisbezitter".

Ik heb er op pag. 6 van de overdruk* op gewezen, dat dit totaal onjuist is en Mülberger heeft daar niets tegenin te brengen.

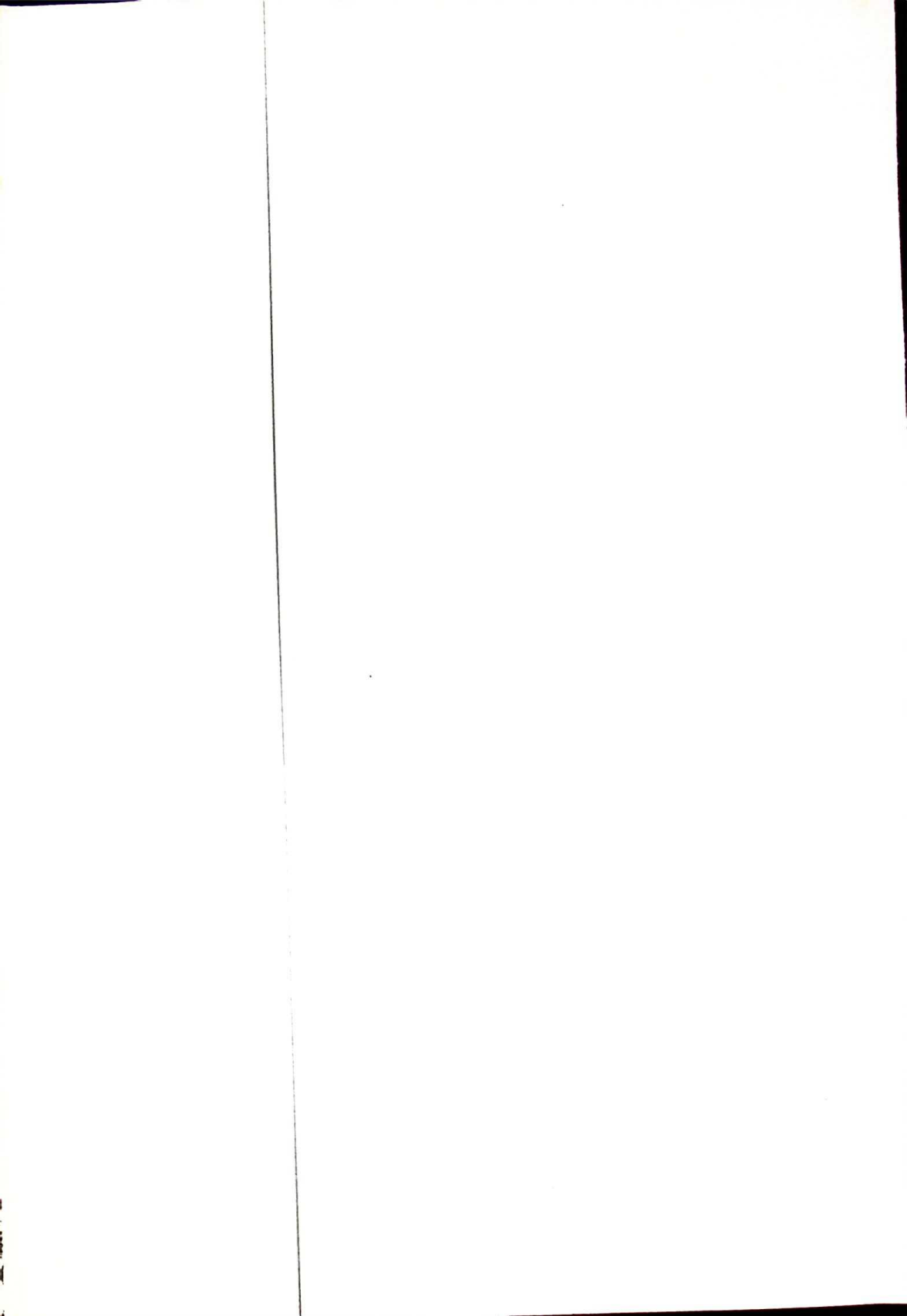
2. "De koe echter, die" (bij de sociale hervorming) "bij de horens gevat moet worden, is de *produktiviteit van het kapitaal*, zoals de liberale school in de ekonomie het noemt, die *in werkelijkheid niet bestaat*, maar in haar *schijnbaar bestaan* als dekmantel dient voor alle ongelijkheid, waaronder de huidige maatschappij gebukt gaat".

De koe, die bij de horens gevat moet worden, bestaat dus "*in werkelijkheid niet*", heeft dus ook geen "horens". Niet de koe, maar zijn *schijnbaar bestaan* is uit den boze. Desondanks is de "zogenaamde produktiviteit" (van het kapitaal) "in staat, huizen en steden uit de grond te stampen", waarvan het bestaan allesbehalve "schijnbaar" is (pag. 12). En iemand die, ofschoon "ook hem" Marx' "*Kapitaal*" "welbekend is", op deze hopeloos verwarde manier de verhouding tussen kapitaal en arbeid verminkt, neemt

* Zie in dit boek, deel 1, pag. 22/23.

het op zich, de duitse arbeiders een nieuwe en betere weg te willen wijzen, en geeft zich uit voor de "bouwmeester", aan wie "de architektoniese structuur van de toekomstige maatschappij althans in grote trekken reeds voor ogen staat"? Niemand heeft zich meer "op de feitelijke konkrete economiese verhoudingen van de maatschappij gericht" dan Marx in 'Het Kapitaal'. 25 jaar heeft hij eraan besteed om ze van alle kanten te onderzoeken, en de resultaten van zijn kritiek bevatten overal eveneens de kiemen van de zogenaamde oplossingen, voorzover die überhaupt mogelijk zijn op dit moment. Dat is echter niet voldoende voor vriend Mülberger. Dat is allemaal abstrakt socialisme, dode abstracte formules. In plaats van "de bepaalde konkrete verhoudingen van de maatschappij" te bestuderen, stelt vriend Mülberger zich tevreden met de lektuur van enige deeltjes Proudhon, die hem weliswaar zo goed als niets over de bepaalde konkrete verhoudingen van de maatschappij te bieden hebben, maar wel uiterst bepaalde konkrete wonderkuren voor alle maatschappelijke kwalen, en legt dit sociale reddingsplan, dit *systeem* van Proudhon, kant en klaar aan de duitse arbeiders voor onder het voorwendsel, dat *hij* "de *systemen* vaarwel wil zeggen", terwijl ik "de omgekeerde weg bewandel"! Om dit te begrijpen, moet ik aannemen, dat ik blind ben en Mülberger doof, zodat ieder vergelijk tussen ons totaal onmogelijk is.

Genoeg hierover. Als deze polemiek verder tot niets dient, dan heeft ze in ieder geval de verdienste, het bewijs geleverd te hebben, wat er met de praktijk van deze zich "prakties" noemende socialisten aan de hand is. Deze praktische voorstellen voor het uit de weg ruimen van alle sociale euvels, deze maatschappelijke remedies tot heil van de hele wereld, zijn steeds en overal het produkt geweest van sektenstichters, die opstonden in een tijd dat de proletarische beweging nog in haar kinderschoenen stond. Ook Proudhon behoort tot hen. Het proletariaat heeft zich ontwikkeld en is deze kinderschoenen al spoedig ontgroeid. En deze groei brengt de arbeidersklasse zelf tot het inzicht, dat niets onpraktieser is dan deze tevoren uitgebroede, op alle gevallen toepasbare "praktiese oplossingen", en dat het praktische socialisme veel eerder bestaat uit een juist inzicht in de kapitalistische produktiewijze in haar verschillende aspekten. Een arbeidersklasse, die hierin onderlegd is, zal in een gegeven geval *nooit* twijfelen, tegen welke sociale instituties en op welke wijze ze haar hoofdaanval moet richten.

Sun-reprints

- 1 HENRIËTTE ROLAND HOLST, *Kapitaal en arbeid in Nederland*, deel 1
- 2 FRANZ MEHRING, *Karl Marx – Geschiedenis van zijn leven*
- 3 HENRIËTTE ROLAND HOLST, *Kapitaal en arbeid in Nederland*, deel 2
- 4 GER HARMSSEN, *Blauwe en rode jeugd*
- 5 A.S. DE LEEUW, *Het socialisme en de natie*
- 6 A.J.C. RÜTER, *De spoorwegstakingen van 1903*
- 7 HENRIËTTE ROLAND HOLST, *Herman Gorter*
- 8 P. KLINKENBERG, *Socialistische opvoedings- en onderwijsdenkbeelden*
- 9 GER HARMSSEN, *Marx contra de marxistische ideologen*
- 10 ISAAC DEUTSCHER, *Stalin*, deel 1
- 11 ISAAC DEUTSCHER, *Stalin*, deel 2
- 12 A.S. DE LEEUW, *Nederland in de wereldpolitiek*
- 13 ARNOLD HAUSER, *Sociale geschiedenis van de kunst*
- 14 WERNER BLUMENBERG, *Kleine geschiedenis van het leven van Karl Marx*
- 15 JÜRGEN KUCZYNSKI, *Het ontstaan van de arbeidersklasse*
- 16 O. NOORDENBOS/P. SPIGT, *Atheïsme en vrijdenken in Nederland*
- 17 J.A. DE JONGE, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*
- 18 DR. W.N. SCHILSTRA, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie*
- 19 J.D. BERNAL, *Sociale geschiedenis van de wetenschap*, deel 1
- 20 J.D. BERNAL, *Sociale geschiedenis van de wetenschap*, deel 2
- 21 MR. J. VALKHOFF, *De marxistische opvattingen over recht en staat*
- 22 ANNIE ROMEIN-VERSCHOOR, *Vrouwenspiegel*